

PELLE JÁNOS

Gázkamra a sörgyárban?

MUNKASZOLGÁLATOSOK KŐSZEGEN ÉS ORVOSUK
NÉPBÍRÓSÁGI PERE

A 1939. évi II. törvénycikk alapján létrehozott, a magyar állampolgárságú zsidókat foglalkoztató munkaszolgálatához hasonló intézmény nem létezett sem a náci Németországban, sem a Wehrmacht által megszállt Kelet-Európában, sem pedig a Hitler szövetségeseiként a Szovjetunióknak hadat üzent országokban. 1940-től 1944. március 19-éig, Magyarország német megszállásáig a munkaszolgálatra behívott katonaköteles zsidó férfiak belföldön és a hadművelleti területen egyaránt szolgálatot teljesítettek. Összlétszámuk, a nemzeti kisebbségek tagjaival és politikailag megbízhatatlannak ítélttel együtt több százezer főt tett ki. Annak a mintegy 50 ezer zsidó férfinak, akit 1942 nyarán hívtak be, és akit a II. magyar hadsereg tagjaként a Donhoz vezényeltek, szörnyű sors jutott osztályrészül, mint ahogy azoknak a muszosoknak is, akik katonai munkásszázadok tagjaként, német alárendeltségben 1943 júliusától kezdve a szerbiai Borban és környékén rézbányákban és vasútépítésen dolgoztak.

Az Ukrajnában és Szerbiában dolgozó munkaszolgálatosokról viszonylag sokat tudunk. Bár a Magyar Királyi Honvédség nyilvántartásai megsemmisültek, számos, részletes memoár áll a rendelkezésünkre, melyek zömmel 1945 után jelentek meg nyomtatásban. Elég, ha csak utalok Zsadányi Oszkár, Fóthy János, Kossa István, vagy Palásti László kötetekre, és olyan jelentős írók, mint Zsolt Béla, Örkény István vagy Zelk Zoltán emlékezéseire. Nagyobbrészt az 1944 novemberéig terjedő időszakot mutatja be Karsai Elek „Fegyvertelenül álltak az aknamezőkön” c. kétkötetes dokumentumgyűjteménye, illetve dolgozta fel Csapody Tamás Bori munkaszolgálatosok: fejezetek a bori munkaszolgálat történetéből című, 2012-ben megjelent munkája. Ugyanerről a periódusról, Ukrajnáról és Borról számol be négy túlélő visszaemlékezése, melyet Randolph L. Braham közöl A magyarországi háborús munkaszolgálat c. 1996-ban megjelent kötetben.

Ugyanakkor meglehetősen keveset tudunk a munkaszolgálatos századok végső megpróbáltatásairól, utolsó, tömegmészárlásba, illetve megsemmisítésbe torkolló szakaszáról. Sorsuk a nyilas uralom alatt, 1944 novemberétől 1945 márciusáig teljesedett be, amikor már Magyarországon folytak a második világháború harcai. A vasúton Hegyeshalomra szállított, és ott német kézre adott munkaszolgálatos századok tagjai közül azok voltak a szerencsésebbek, akiket egyenesen Bergen-Belsenbe szállítottak más, Budapestről deportált zsidókkal együtt. A német táborban ugyanis ekkor már nagyobb volt a túlélés esélye, mint a Ligetfaluban, Kőszegen, Hidegségen, Balfon, Harkán, Ágfalván, Sopronkeresztúron, Sopronbánfalván, Kópházán, Fertő-

rákoson, Nagycenken, Hidegségen, és más településeken rögtönözve felállított munkatáborokban. Ezekről a nyugat-magyarországi táborokról, belső viszonyaikról annak ellenére keveset tudunk, hogy itt olyan ismert írókat gyilkoltak meg, mint az addig „védett” századokban szolgáló Szerb Antal, Halász Gábor vagy Sárközi György. Kőszegen volt deportált K. Havas Géza újságíró és Fenyő László költő is, akik már a tábor kiürítése után haltak meg.

Szita Szabolcs Halálerőd című könyve, mely megjelenése idején, 1989-ben felhívta a figyelmet a magyar holokauszt e kevésbé ismert fejezetére, alapjában véve a túlélők vallomásaira (a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság, a DEGOB által felvett jegyzőkönyvek) és töredékes levéltári iratanyagra épül. Nem teszi lehetővé a táborokon belüli viszonyok rekonstruálását, ahogy a kapcsolatokat sem, mely a foglyokat öreikhez, a helyi hatóságokhoz és a polgári lakossághoz fűzte.

AZ IMPROVIZÁLT NÉPIRTÁS

Az 1944. október 15-ével, Szálasi Ferenc hatalomátvételével kezdődött és a világháború végéig terjedő időszakban zajlott le a magyar holokauszt. Ekkor mind az áldozatok, mind a gyilkosok többsége magyar állampolgár volt, és a korabeli társadalom felelőssége, illetve előítéletessége még nyilvánvalóbb volt, mint a jóval több embert, mintegy 437 ezer vidéki zsidót érintő tavaszi és kora nyári deportálás idején. Utóbbit célszerű inkább magyarországi holokausztnak nevezni, megkülönböztetve a nyugat-magyarországi tömeggyilkosságtól. A két, tragikus eseménysorozat, az 1944 tavaszi és kora nyári, és az 1944–1945-ös egymástól elkülönülten, más politikai és katonai viszonyok között zajlott, sok tekintetben mégis hasonló volt: senki és semmi nem zavarta meg, a lakosság nem tanúsított ellenállást, a külföld pedig közönyösen szemlélte a tragédiát. A későbbi, improvizáltnak nevezhető népiirtás sok tekintetben magyarázatot nyújt a precízen megszervezett előbbire, és megvilágítja a vidéki településeken élő többség viszonyát a zsidó kisebbség tragédiájához.

A 1944. november elejétől egészen 1945. március végéig zajló magyar holokauszt áldozatainak többsége már nem a zsidó nők, gyerekek és öregek, hanem a munkaszolgálatos férfiak közül került ki. Ellentétben a kelet-európai tapasztalatok alapján, német precizitással szervezett deportálással, szervezetlen, brutális és sok tekintetben rögtönzött volt, bizonyos tekintetben hasonlított a fővárosi nyilas terrorhoz. Ám a gyilkosságsorozat Budapesten rövidebb ideig tartott, már ellenállásba ütközött és kevesebb áldozatot követelt.

A mai magyar–osztrák határ térségében az SS, illetve a *Sondereinsatzkommando* csak „mellékszereplő” volt, a szervezeti kereteket a térségben a Délkeleti Falat illetve Birodalmi Véderődöt (*Südostrwall, Reichsschutzstellung*) építetű Wehrmacht biztosította. Bár a háborúnak ebben az utolsó, zűrzavaros szakaszában is Eichmann és bécsi munkatársai gondoskodtak a zsidók szállításához szükséges vasúti szerelvényekről, a „végső megoldás” ekkor már nem szerepelt a náci Németország politikai céljai

között. A mintegy húsz-harmincezer áldozat részben az alultápláltság, a fertőző betegségek, a hideg és a kimerültség következtében halt meg, részben pedig azért, mert az SS-ekből álló őrség, illetve a helyi lakosság soraiból toborzott nyilas önkéntesek agyonverték, illetve agyonlőtték őket.¹

A polgári lakosság nem csak Magyarországon vett részt a zsidók legyilkolásában. Ugyanez történt a balti országokban, Lengyelországban, Nyugat-Ukrajnában, Romániában, Horvátországban a háború elején, 1941-ben. Figyelemre méltó viszont, hogy nálunk a világháború utolsó évében került rá sor, amikor már minden józanul gondolkodó ember számára nyilvánvaló volt, hogy a hitleri Németország katonailag alulmarad a szövetségesekkel szemben. Az antiszemita bűnbakképzés és a cinikus politikai uszítás még az utolsó hónapokban és hetekben, a nyilvánvaló összeomlás küszöbén is felszínre tudta hozni és tettekre tudta váltani a legdurvább és legpusztítóbb emberi ösztönöket.

A felsorolt nyugat-magyarországi helyszínek közül Kőszeget emeljük ki, és vizsgáljuk részletesebben, mégpedig két okból. Egyrészt azért, mert eddig ismeretlen dokumentumok állnak rendelkezésünkre, melyeket a történészek a városban történt tragikus eseményekkel kapcsolatban eddig nem hasznosítottak. Új levéltári forrás annak a rendőrségi vizsgálatnak, majd pernek az anyaga, melyet, dr. Rubányi Imre, a legnagyobb kőszegi munkatábor deportált orvosa ellen indítottak 1945 augusztusában. Kőszeg azért is érdekes, mert az ottani tragédiának volt egy tragikus epilógusa is. Erre a szomszédban, de már Ausztriában, Rechnitzen (Rohonc) került sor, ahol Batthyány Margit grófnő birtokán 1945. március 23-ról 24-re virradóra száznyolcvan, más források szerint kétszáz vasúton átszállított magyar zsidó munkaszolgálatost mészároltak le. A tragikus eset viszonylag ismert, történetileg és irodalmilag feldolgozott, szabadtéri múzeumnak beillő emlékmű is megőrökíti.

Kőszeg a második világháború utolsó hónapjaiban, Sopronnal és Szombathellyel együtt a nyilas kormányzat központja volt. A náci Németország utolsó szövetségese, Szálasi Ferenc „nemzetvezető” egy ideig a város környékén, Velemben, egy lefoglalt villában lakott, és 1944. december 29-től 1945. március 12-ig az itt kialakított óvóhelyen őrizték a Szent Koronát is. Kőszeg, Szombathely és Sopron térségébe (ezt a nyilasok Gyepű II-nek nevezték) több mint százezren menekültek az előrenyomuló szovjet hadsereg elől. Kőszeg lakosságát ebben az időben legalább a duplájára duzzasztották a háborús menekültek. Az 1941-es népszámlálás adatai szerint 10321-en laktak a városban, viszont 1944. decemberében a menekültekkel, a betelepítettekkel és a zsidó internáltakkal együtt 21.778 főre szaporodott a népesség. Ebből a magyar katonaság 1600 fő, a német katonaság 523 fő, a HM Vezérkar 750 fő, a Fővezérség 600 fő, a Nemzetvezető katonai irodája 350 fő, a miniszterelnökség 700 fő, zsidó munkaszolgálatos 5000 fő.² Ezek az adatok azt mutatják, hogy a nyugodt, a kormányzóhoz hagyományosan hű kisvárosban 1944 végére nagy számban jelentek radikálisan nacionalista és antiszemita emberek, akik Horthyt a sikertelen „kiugrás” után árulónak tartották. Köztük volt többek között, Hubay Kálmán is, a nyilasok

legtehetségesebb, szónokként is meggyőző politikusa, akinek kőszegi megjelenéséről Székely László apátplébános is beszámol feljegyzéseiben.³

Az újonnan érkezett nyilasok egy részétől nem volt idegen a körülzárt Budapestről ismert messianisztikus-apokaliptikus gondolkodás, a „győzelem vagy halál” bosszúvágyó fanatizmusa, mellyel a kőszegi elvbarátaikat, és a hozzájuk csatlakozó fiatalokat is megfertőzték.

Azt, hogy Kőszeg központi szerepet játszott a tragikus eseményekben, a város akkori polgármestere is elismerte. Gyöngyös Endre, a nyilasok által leváltott, majd a háború vége után a tisztségébe visszahelyezett polgármester 1945. június 15-én elhangzott beszédében ezt mondta: „Szomorú szívvel kell megemlítenem azt is, hogy Kőszegre hoztak több ezer zsidót. Szomorú szívvel, azért, mert emiatt ha még nem is, de hamarosan városunk országos botrány központjába fog kerülni, mert kb. 2000 zsidót, mondjuk meg magyarul, gyilkoltak meg itt. Ezek itt vannak eltemetve és ha katyni esetből világhírű botrány lett, úgy ebből is legalább országos botrány lesz.”⁴

Tudjuk, nem lett belőle semmiféle botrány, egészen mostanáig. De mi az pontosan, amit a nyilasok által „zsidóbarátsággal” vádolt kőszegi polgármester botránynak nevezett? Tanulmányom ezt a kérdést próbálja megválaszolni.

Kőszegen, ahogy másutt is, a zsidó munkaszolgálatosok elpusztításának eszköze a „munka által való megsemmisítés” volt. Hitler az ellene végrehajtott, de megghiúsult merénylet után adott parancsot a Birodalmi Védőállás, és az ennek részét alkotó, katonailag értelmetlen Délkeleti Fal építésére. Ahogy Szita Szabolcs Halálerőd című könyvében megállapította: „A kivitelező tőrseket a Wehrmacht adta, a tényleges kiépítést és a szakaszok erődítésének sorrendjét azonban túlnyomórészt a náci párt-szervek befolyásolták és irányították. Az őrszemélyzet, a sáncmunkások rendelkezésére bocsátása, szállásuk biztosítása gyakorlatilag kizárólag a párt-szervek hatáskörébe tartozott. Ezek azonban sokszor nem katonai, hanem ’nemzeti szocialista’ szempontok szerint ügyködtek.”⁵

A Szálasi Ferenc vezette, Kőszegen berendezkedő nyilas kormányzat is mindekelőtt politikai kérdésnek tekintette az építkezést. Miután az egész ország hadműveleti területté vált, a Magyar Királyi Honvédség fegyveres alakulatainak a németek parancsoltak, és ők látták el a velük együtt harcoló magyar katonákat. Viszont a munkaszolgálatos századok, melyek a Délkeleti Falat építő Wehrmacht utászparancsnokságai által kijelölt terepszakaszokon dolgoztak, nyilvántartási és adminisztratív szempontból a honvédséghez tartoztak. Ellátásukról és elhelyezésükről az önkormányzatoknak, illetve a helyi politikai szervezeteknek kellett gondoskodniuk.

Így a munkaszolgálatos századok sorsa legalább annyira függött a német, mint a magyar szervektől. Ténylegesen a nyilasok adták a munkaerőt a Birodalmi Védőállás építéséhez, ezért politikai tényezőnek számítottak. Ezért küldtek minden munkaszolgálatost Nyugat-Magyarországra: a Kárpátaljáról és a Felvidékről visszavont muszós századokat, és Budapestről legalább tizennégy, bevagonírozott századot, köztük a „svéd védettek”, akik addig csak belföldön dolgoztak. Vagonokban szállították

és csoportokban, gyalog hajtották őket a határ felé, úgy, mint Radnóti Miklóst és társait. A munkaszolgálatosokhoz csatlakoztak azok a sáncására alkalmasnak minősített zsidó polgári személyek, nők is, akiket a térségbe irányítottak.

A feltételek adottak voltak a népirtáshoz. Mindenekelőtt az áldozatok: a meneléstől és az addig átélt viszontagságoktól legyengült, rosszul táplált, téli ruházattal nem rendelkező tömeg, melynek egy része eleve alkalmatlan volt a nehéz fizikai munkára. Az egyre hidegebbre forduló időben, ahogy ezt előre lehetett látni, fertőző betegségek, főként tífusz és vérhas törtek ki a kényszermunkások között, akiket gyalázatosan élelmeztek. „Mire a lerongyolódott, fizikailag legyengült munkaszolgálatosok Nyugat-Magyarországra értek, munkaképességük a minimumra csökkent. A Harmadik Birodalom, bármilyen méretű munkaerőhiánnyal küzdött is, a szinte minden komolyabb munkavégzésre képtelen munkaszolgálatosokat, férfiakat és nőket nem akarta átvenni. Ágfalván, Harkán, Balfon, Sopronbátfalván és más községben, pontosabban a községtől távol helyezték el ezeket a szerencsétlen emberroncokat – minimális higiéniai feltételeket is nélkülöző, emberi tartózkodásra alkalmatlan táborokban.”⁶

1944. november elejétől kezdve vasúton érkeztek Kőszegre a Józsefvárosi pályaudvaron bevagonírozott munkaszolgálatosok, négy-öt napi, szörnyű utazás után. Legalább öt helyen (a sörgyárban, a Czeke-féle téglagyárban, a városi téglagyárban, a Wechter-féle fenyőmag pergető üzemben és a Weidl-malomban) „szállásolták el” őket. A legtöbbet a sörgyár főépületében, majd a területén emelt barakkokban, illetve sátrakban. Előbbieket sem lehetett rendesen fűteni, hát még az utóbbiakat. Innen hajtották ki őket földmunkára. A foglyokra belső, éjjeli és külső, nappali, fegyver őrség vigyázott. Az utóbbi tagjai a „brigádokat” vezető, zsidó származású kápók (jupók) közreműködésével munkára kényszerítették a foglyokat, úgy, mint Auschwitzban. A külső örök lehetetlenné tették, hogy a helyi lakossággal érintkezzenek, illetve kiegészítő táplálékhoz jussanak.

Szálasi honvédelmi minisztere, Beregfy Károly nyomatékosan utasította a helyi szerveket arra, hogy hermetikusan szigeteljék el a munkaszolgálatosokat.

„1031/1. kr. fővezérség - 1945. számú körrendelet

Zsidó munkaszolgálatosokkal érintkezés

Magyarország területén még mindig dolgoznak zsidó munkásalakulatok. Felváltásuk folyamatban van.

A zsidó munkaszolgálatosokkal való érintkezést, úgy katonai, mind polgári egyének részére megtiltom!

A honv. alakulatok pk.-ait, közig.-ban működő pk.-okat, valamint a közig. hatóságokat utasítom, hogy parancsom végrehajtását a legszigorúbban ellenőriztessék.

Gyepű II, 1945. évi január 21-én.”

Ezt a parancsot ismételte meg Endre László, a hadművelleti területek polgári igazgatási biztosa, aki a Sztójay-kormány vidéki deportálásokat végrehajtó belügyi államtitkára volt, Győr megye főispánjához írt, január 27-én kelt, Velemben feladott táviratában is.⁷

DR. RUBÁNYI IMRE KIHALLGATÁSA

Arról, hogy pontosan mi zajlott a kőszegi munkaszolgálatosok táboraiban, képet nyerhetünk annak a népbírósi pernek az anyagából, melyet Budapest Főváros Levéltára őriz a XXV.1.a 2380/1945. jelzettel. A dosszié dr. Rubányi Imre, a sörgyári tábor deportált „főorvosa” perének dokumentációját, a Népbírósi 2380/45 számú tárgyalásának jegyzőkönyvét, az ügyben tett tanúvallomásokat és más dokumentumokat tartalmaz.

Mai fejjel nehéz elképzelni, milyen alapon vádolt meg a kommunisták által megszervezett és működtetett politikai rendőrség egy, a korabeli rendeletek alapján zsidónak minősülő, és ezen az alapon munkaszolgálatra kötelezett, majd Kőszegre deportált orvost „háborús bűncselekmények” elkövetésével. Pedig ez volt a vád, ami a Népbírósi felállításáról szóló, 81/1945. M. E. számú rendelet 11-ik és 13-ik paragrafusára épült. (A rendeletet a debreceni Ideiglenes Kormány hozta és 1945. február ötödikén lépett hatályba.) A népjogász feltételezte, hogy Rubányi doktor együttműködött a tábor parancsnokával deportált társai elpusztításában, és ezért háborús bűnös. Mégis, ennek az abszurd pernek az iratai teszik lehetővé, hogy rekonstruáljuk a kőszegi tábor belső viszonyait, és megkíséréljük választ adni arra a kérdésre is, hogy valóban működött-e gázkamra Kőszegen, ahogy ezt több túlélő is, egybehangzóan állította a DEGOB által felvett jegyzőkönyvekben.

Mindenekelőtt bemutatom a háborús bűnösként letartóztatott dr. Rubányi Imrét. Személyi adatai szerepelnek a kihallgatása során felvett jegyzőkönyvben. Apja dr. Rubányi Adolf Béla, anyja leánykori neve: Kohn Borbála. Született 1906. február 14-én, nős, felesége neve: Bernhardt Aranka. Vallása: római katolikus. Foglalkozása: belgyógyász-szakorvos, Vagyoni viszonyai: a Budapest XII. Krisztina krt. 63. sz. ház fél részének tulajdonosa. (Ez egyben a lakcíme is.)

Más forrásokból kiderült, hogy az apja körzeti orvos volt Budapesten, a Vízivárosban. Öccsét, dr. Rubányi Pált, Borba deportálták, ahol a „második transzporttal” szabadult fel 1944 októberében. Ő később a budapesti I. számú Sebészeti Klinika és az Országos Sebészeti Intézet igazgatója lett. Munkásságát Kossuth-díjjal és más magas kitüntetésekkel ismerték el a hatvanas és hetvenes években.

Imre tehát igazi orvosdinasztiába született 1929-ben. Budapesten kapta meg orvosi diplomáját, ezután 1933-34-ben I. Belklinika (Herzog-klinika, Üllői út 78.) díjtalan gyakornoka volt, belgyógyász-röntgenológusként, majd 1935-től 1938-ig az OTBA orvosa.⁸ A Magyar Orvosi Kamara 1942-es évkönyve már csak azt említi, hogy szakterülete a „bélbetegségek és a sugaras eljárások”, munkahelyéről, ahonnan a származása miatt elbocsáthatták, nem szól.

A Népbírósi Országos Tanácsa 1947. május 22-én „alaki semmisségi okból” megsemmisítette a budapesti népbírósi, mint első fokú bíróság elmarasztaló ítéletét, és a vádlottat felmentette a háborús büntett vádja alól. Dr. Rubányi Imre ekkor átvette 1947-ben meghalt édesapja orvosi körzetét a Vízivárosban, és a továbbiakban

végig ott dolgozott. Gyermeké nem volt, infarktusból halt meg 1965-ben Bécsben, ahova turistaként utazott.⁹

A gettóba, majd koncentrációs táborokba került, illetve a munkaszolgálatot teljesítő zsidó (vagy származásuk alapján annak minősülő) orvosok helyzete sok tekintetben különleges volt, eltért a többségetől. A túlélők egyike, aki később maga is orvos, pszichiáter lett, tizennyolc évesen figyelte későbbi kollégái tevékenységét a pokoli körülmények között. Hruza Juditot Budapestről, a KISOK pályáról vitték el 1944. október végén, és a „Bécsi úti halálmenettel” gyalogolt Kőszegig. Négy hónapot töltött a sörgyári táborban, napközben tankcsapdákat ásott a fagyott talajban, „igencsak alacsony hatékonysággal”. Ő számolt be egy fiatal, deportált orvos, és egy SS őr tragikusan végződött konfliktusáról.

„Egy másik hősiünk, Kőszegen, egy fiatal orvos volt, akinek nem emlékszem a vezetéknevére. Mindenki csak Lacinak hívta. Egy fagyos reggelen az örök Appelra hajtották az embereket. Laci a sátrában egy maga eszkábálta műtőasztalt állított fel, melyen éppen egy fogolytársának az elüszkösödött lábát csonkolta. Az SS-legény rákiáltott, hogy azonnal vonuljon ki a létszám-ellenőrzésre, mire azt felelte, hogy ’most nem tudom abbahagyni, elvérezhet a beteg.’ Választhatysz: – mondta játékosan az őr – vagy azonnal jelentkezel Appelra és akkor életben hagyjak, vagy befejezed a műtétet és utána agyonlőlek.” Az orvos még csak fel sem nézett. Befejezte a műtétet és bekötözte a sebet. Az SS-katona türelmesen nézte, és amikor mindez megtörtént, ráemelte a pisztolyát és föbe lőtte.”¹⁰

Ahogy ez dr. Rubányi Imre kihallgatásából kiderül, a politikai rendőrség detektíve, Horváth György képtelen volt felfogni a deportált, és elpusztításuk előtt átmeneti haladékban részesült orvosok dilemmáit. Mivel a kihallgatás, majd a lefolytatott per alapvetően a koncepciók vád bizonyítására irányult, csak a rögzített tanúvallomások részletei derítenek fényt a kőszegi tábor belső viszonyaira, illetve arra, hogy kit terhel a felelősség a munkaszolgálatosok sorozatos elhalálozásáért. A jegyzőkönyvet 1945. augusztus 3-án vették fel a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Politikai és Rendészeti Osztályán.¹¹

„Detektív: Mit tud a kőszegi munkatáborban felállított ’betegszázadokról’?

dr. Rubányi Imre: A betegszázadok tagjai nem vonultak ki munkára, illetve csak azok, akiknek munkaképességét megállapítottam. A betegszázadokhoz természetesen orvosok lettek beosztva.

D. Hogyan állapította meg a betegek munkaképességét?

R.I. A vizitek alkalmával felülvizsgáltam a betegeket, és akiket megítélésem szerint munkaképesnek találtam, azt munkára küldtem.

D. Igaz, hogy beteg embereket is kijelölt munkára, és ezáltal azok állapotában rosszabbodás következett be?

R.I. Részben igaz! Mert igenis igyekeztem odahatni, hogy minél több ú.n. beteg menjen ki munkára. Szerintem ugyanis a mozgás gyógyító erejű, míg a fekvés elorsvaszt. Az idő előtti munka folytán rosszabbodás valóban bekövetkezett egyesek állapotában, ezek visszakerültek a betegszázadba.

D. Miért kellett Önnek beteget botjával megütnie, miért hordott botot? Nem gondolja, hogy orvos kezében bot esztétikailag is lehetetlen látvány, hát még morális szempontból?

R.I. Valóban hordtam magammal botot, amelyik 40-50 cm hosszú volt. Megmondom őszintén, irtóztam a tetvektől, és mivel magamat tisztán tartottam, nem akartam megtetvesedni a sokszor fertelmesen piszkos, tetves bajtársaimtól. Nem engedtem közel őket magamhoz, a bot volt a távolságtartó mérce. Ezen előbbi okon kívül a bot bizonyos tekintetben tekintélyt is kölcsönözött személyemnek, amire a néha félállati viselkedést tanúsító emberek között szükségem is volt. Elismerem, hogy néha a vizsgálatok alkalmával idegességemben és türelmetlenségemben ráütöttem az olyan beteg testrészre, amelyikről – úgy véltem – hogy csak szimuláns. Kétségtelen, hogy orvos kezébe nem bot, hanem gyógyító eszköz való, de az internálótáborban a morális szempont nagyon gyenge lábakon állott és mindenki szeme előtt – így az enyém előtt is – csak az a cél lebegett, hogy túlélje az ottani rémségeket.

D. Valóban használta Ön a botot munkaképesnek nyilvánított betegek kijelölésénél is?

R.I. Igen, használtam a botomat betegeknek munkaképesé nyilvánításakor és ezt a módszert – amelyet Bauertől vettem át – nagyjából helyesnek is tartottam. Ez a módszer abból állt, hogy az álló egyént egy kicsit megbökdöstem és ha az illető megtántorodott, akkor tapasztalatom szerint biztos, hogy beteg.

D. Nem gondolta, hogy egy modern orvosnak gyenge módszer ez?

R.I. Utólag belátom, hogy valóban gyenge módszer ez, de az akkori helyzetben megfelelőnek látszott.

D. Mik voltak azok a súlyos beteg, vagy későbbi elnevezésükkor halálbarakkok?

R.I. A súlyos beteg-barakkokat 1945. március elején állította fel Bauer, azon utasítással, hogy oda azok a betegek kerüljenek, akiknek felgyógyulásához orvosi megítélés szerint semmi remény nem volt. A másik szempont az volt, hogy az esetleg fellépő járványokat meggátoljuk. A súlyos beteg-barakkokat azért nevezték el halálbarakkoknak, mert innen ritkán került vissza a betegszázadokhoz ember. Általában halálra volt ítélve az, aki idekerült. Fél kosztot kaptak itt a betegek, kenyeret meg egyáltalán nem.

D. Nem tudott volna intézkedni a koszt feljavítása érdekében?

R.I. Nem, mert Bauer ebben a kérdésben magának tartotta fenn az intézkedés jogát.

D. Ki jelölte ki a súlyos betegeket a halálbarakkokba?

R.I. Bauer táborparancsnok utasítására a négy halálbarakkban összesen legalább 120 embernek kellett lennie állandóan, ezzel szemben viszont 78 fő volt a kezdeti létszám. A betegszázadok orvosai véleményezték a súlyos betegeket, akikről azonban végső fokon én döntöttem el, hogy a halálbarakkokba kerüljenek-e. Mindig félttem attól, hogy ha nem lesz meg a kellő létszám, akkor Bauer maga tart revíziót a betegek között, vagy beváltja a fenyegetését és német orvost hoz a táborba. És ha a revíziója alkalmával súlyos eseteket találna a könnyű betegek között, akkor nagyon ráfizetnék.

Ez volt az oka, hogy néha összekülönböztem a századorvosokkal, ha túl enyhén bírálták el az eseteket.

D. Hogy folyt le az elgázosítási művelet?

R.I. Március huszadika táján az egyik reggel őrt állítottak a súlyos beteg barakkok elé. Ebből már tudtam, hogy valami súlyosabb dolog készül. Később jött egy bőrkabátos civil és két német katona, akik a külvilágtól elzárták a halálbarakkokat. Nem voltam jelen, amikor a két német katona bepermetezett valamilyen anyagot a barakk légtérébe, mint később megtudtam, australian-gázt.

D. Ha Ön előre tudott az elgázosításról, akkor miért nem igyekezett azt megakadályozni?

R.I. Megkíséreltem, de nem tudtam felvenni Bauerrel az érintkezést. Megjegyzem, hogy minden meggyőződés nélkül kerestem Bauert, mert túlságos reményt nem fűztem a beavatkozáshoz.

D. Valóban kiadott utasítást az elgázosítás előtt az orvosoknak, hogy jelöljenek ki még súlyos betegeket?

R.I. Igen, kiadtam utasításban, hogy súlyos betegeket jelöljenek ki, de azzal a megszorítással, hogy csak a teljesen reménytelen betegeket jelöljék ki.

D. Nem tudott volna odahatni, hogy legalább csekélyebb létszámot gázosítsanak el?

R.I. Amikor meghallottam, hogy a halálbarakkok légtérét bepermetezték gázzal, azonnal mentem tiltakozni Bauerhez, de ő a legridegebben elutasított.

D. Mi történt az elgázosítottakkal?

R.I. Egy napig hagyták benn az elgázosítottakat a barakkokban, azután felnyitották a barakkokat és a halottakat elszállították. Ezután az életben maradtakat kiegészítették azokkal, akik a betegeket elszállító vonatig elgyalogolni nem tudtak. Az így összegyűjtött betegeket a tetvetlenítő helyiségbe vitték és ott újból lefolytatták – az előzőhöz hasonló módon – az elgázosítást. A második elgázosítást követő reggel lövéseket hallottam, és ebből tudtam meg, hogy a még mindig életben maradtakat agyonlőtték a táborban volt SA legények.

D. Hány ember pusztult el Ön szerint az elgázosítás alkalmából?

R.I. Véleményem szerint kb. 50-60 ember pusztult el az elgázosítás miatt. Az egyik tanú által említett 87 halott között azok is ott voltak, akik az utolsó napokban meghaltak, és még nem temették el őket.

D. Miért maradt vissza a táborban?

R.I. Március 23-ára már az összes egészséges és betegszázad elvonult, csupán 80 főnyi részleget tartottak ott takarítási munkálatokra. Mivel pedig ennyi embernek orvosra is szüksége volt, hát engem ott tartottak.

D. Mikor hagyta el a tábort és mit csinált Ausztriában?

R.I. Március 27-én hagytam el a tábort, mert az oroszok akkor már erősen közeledtek. Hét napi gyaloglás után eljutottunk Ausztriába, ahol a bajtársaim sáncmunkát végeztek, míg én két orvos kollegámmal együtt a deportáltakat láttam el orvosilag. A helybeli Volkssturmnak orvosa nem volt, és ezért felkerestek, hogy vállaljam el

Authal orvosi ellátását, amit én meg is tettem. Azonban az Authalból a deportáltakat tovább küldték Graz-Liabeau-ba. Igyekeztem Authalban maradni, de egy nap után mégis továbbították utánuk. Grazban azonban már nem találtam meg a deportált társaimat, onnan egy másik deportált csoporttal ismét Grazba kerültem, ahol egy vegyes nemzetiségű deportált-tábor orvosa lettem. Itt ért május 8-án az orosz megszállás.

D. Hogyan és mikor került haza?

R.I. Május 12-én indultam el orosz deportáltakkal. Velük Körmendig jutottam, onnan tehervonaton Szombathelyre. Ott személyvonatra szálltam és május 17-én Budapestre érkeztem.

Mást nem kívánok előadni. Az eddig elmondottakat a legjobb tudásom szerint minden kényszer alkalmazása nélkül tettem az igazságnak megfelelően. A jegyzőkönyvet felolvasás után írtam alá.”

Arra, hogy működött-e gázkamra Kőszegen, és ha igen, milyen célt szolgált, még visszatérünk. Fontosabb kérdés, hogy milyen okok miatt következett be a halálesetek többsége. Ugyanis az összes tanúvallomás megegyezik abban, hogy mintegy hatvan-nyolcvan munkaszolgálatos halt meg a gáztól, viszont csak a sörgyári és a téglagyári táborban hozzávetőlegesen 2000-en haláloztak el. Őket a város határában, a Gubahegyen temették el, és nagyobb részük máig jelöletlen tömegsírokban nyugszik. A kőszegi munkaszolgálatosok legnagyobb része teljesen legyengülve, betegségben halt meg, egy részüket agyonlőtték, másokat agyonverték, sőt, egyeseket felakasztottak.

Dr. Rubányi Imrét 1945. január elején nevezte ki „főorvossá” a máig azonosítatlan Bauer őrmester. Ő ekkor lett csak a táborparancsnok, elődjét nem ismerjük. Rubányi elődje, a később tifuszban meghalt dr. Bartha Zsigmond leváltása után látta el a feladatát, szörnyű körülmények között, teljesen eszköztelenül. Legfontosabb dolga az volt, hogy „a hullacédulákat aláírja”, és megkülönböztesse a fogyatkozó számú egészséges foglyokat a betegektől. Utóbbiak közül ki kellett válogatnia a súlyos eseteket, akiknek az adott viszonyok között nincs esélye arra, hogy életben maradjanak.

A Rubányi ellen és mellett szóló tanúvallomások közül érthetően az utóbbiak a tárgyilagosabbak. Dr. Frankl Zoltán fogorvos-műtősebész, Rubányi beosztottja ezt mondta el a politikai rendőrségen: „1944. nov. 28-án vagoníroztak be a Józsefvárosi pályaudvaron és december első napjaiban érkeztem Kőszegre, ahol a sörgyári internálótáborba kerültem. Kezdetben dr. Bartha Zsigmond lett a tábor főorvosa, míg a fogorvos-sebészi teendőket én láttam el. Dec. végén az orvosok nagy része a téglagyárba került, mert a sörgyár épületét a Volksbundisták részére ki kellett üríteni. Tekintettel azonban arra, hogy így a sörgyáriak ambulancia nélkül maradtak, s az operált betegek nem részesültek ellátásban, a sörgyáriak megkérték a táborparancsnokot, hogy három orvost hívjon vissza és az ambulanciát állíttassa fel. Név szerint dr. Bartha, dr. Frankl és dr. Újlaki lett kijelölve. Mikor azonban a német kiküldött átjött az orvosokért, dr. Újlaki nem volt ott, ellenben dr. Rubányi ott feküdt betegen, mert néhány nappal előbb a nyilasok olyan súlyosan megverték, hogy bordatörést és agyrázkódást szenvedett, így tehát mivel az ő három orvost akart átvinni, ő lett a

harmadik. A sörgyárban aztán a lágerparancsnok negyedik orvosnak őt is ott tartotta. Kezdetben a sebész munkáknál asszisztált, a műszereket és a kötszereket hordozta barakkról-barakkra vagy a szabad ég alatt segítette a fogorvosi és sebész beavatkozásoknál szerényen és szorgalmasan. Az egyik napon a lágerparancsnok megbízta a betegek összeírásával és ettől kezdve fokozatosan ő lett a láger-parancsnok tanácsadója és bizalmasa.”¹²

Dr. Rubányi Imre a bíróság előtt elmondta, hogy a nyilasok a téglagyári internálótáborban megtámadták. „Kezdetben, mint a többi férfi, én is sáncmunkára jártam ki. Dec. 30-ig tartott ez az állapot, amikor az ugyancsak Kőszegen lévő téglagyári internálótáborba helyeztek át, sokadmagammal. Ennek a tábornak nagyon rossz híre volt, magunk között Vernichtungslagernek hívtuk. Nem tudom biztosan, hogy miért történt az áthelyezés, azt beszéltek, hogy a Volkssturm vette igénybe a sörgyári épületet. Dec. 31-én a latrinára menet két nyilas minden ok nélkül összevert, úgyhogy három hétig gyógyuló sérüléseket szenvedtem. Közben a sörgyárban három orvost visszakértek, név szerint: dr. Bartha Zsigmondot, dr. Frankl Zoltánt és dr. Újlaki Zoltánt. Mikor azonban 1945. január 3-án a német kiküldött az orvosokért jött, dr. Újlaki sáncmunkán volt, mivel pedig én még mindig betegeskedtem, orvostársaim ajánlására beugrottam harmadiknak.”

Itt merül fel a kérdés: pontosan kik verték az elcsigázott, legyengült és beteg munkaszolgálatosokat? Dr. Frankl szerint Rubányit nyilasok bántalmazták, akik szabadon garázdálkodtak a táborban. De ott a Volksbund tagjai is szabadon járkáltak. Fischer Róbert vallomásában, mely terhelő Rubányi doktorra nézve, ezt állította: „A tábori őrséget belső körletben az SA. emberek és a politischer leiterok adták, míg a külső körletben a kőszegi nyilasok teljesítettek szolgálatot. Később teljesen a németek vették át az őrséget. A férfiakat futóárok-ásással foglalkoztatták, míg a nők a konyhai munkát végezték. A tábor egészségügyi ellátását a deportáltak közül kikerült orvosok látták el. Az orvosok két csoportra oszlottak, az egyikhez tartoztak azok, akik kijártak a dolgozókkal, míg a másik csoporthoz tartozók állandóan benn voltak a táborban. Az utóbbiak közé tartozott dr. Rubányi is, aki főorvosi megbízatásban vezette a tábor egészségügyi szolgálatát.” Dr. Endre Pál, az első betegszázadhoz beosztott másik orvos szerint: „A tábor őrségét eleinte nyilasok látták el a németekkel együtt, de később teljesen egyes német keret-legénység vette át az őrséget.” Lezsák Sándor túlélő azt állította, hogy 5000 ember volt a sörgyári internálótáborban és „az őrséget eleinte nyilasok látták el, majd később Volkssturmisták és SA emberei vették át a szolgálatot.” Megjegyzendő, hogy ebben a határszéli térségben az emberek túlnyomó többsége beszélt magyarul és németül is, és az érdekeinek megfelelően állt be abba a szervezetbe, melytől előnyököt remélt. Így aki addig nyilas volt, minden további nélkül beléphettek a SA-ba, az SS-be és a Volkssturmba is. És hogy még nehezebb legyen megállapítani, kik végeztek a betegségtől szenvedő, és az éhezéstől legyengült munkaszolgálatosokkal, a német Todt munkaszervezet lengyelül beszélő tagjai is jelen voltak Kőszegen.

Ki rendelkezett a munkaszolgálatosok áthelyezéséről, illetve a külső és belső őrség cseréjéről? Kőszegen 1945 első hónapjaiban „kettős hatalom” állt fenn, azaz a német katonai parancsnokság és a magyar polgári hatóságok, vagyis a nyilasok egyaránt intézkedtek. „A kőszegi német állásépítési szervezet magasabb parancsnoksága (*Gau Niederdonau Stellungsbau Abschnitt Süd*) Oberpullendorfba (Felsőpulya) települt. Kőszegi építésvezetősége (*Stellungsbau Unterabschnitt Güns*, valamint az *OT Einsatz Ungarn Kőszeg*) 1944 novemberében már működött.”¹³

A munkaszolgálatosok sorsáról a helyi politikai vezetők és német munkáltatók együtt döntöttek. De kik hajtották végre a parancsokat Kőszegen? Több forrás megerősíti, hogy a sörgyári és a téglagyári tábor személyzete német volt, de a magyarok közül kerültek ki a külső őrség tagjai. Többségük 14-16 éves, nyilas propagandától fertőzött fegyveres suhanc, olykor kirendelt „diáklevente” volt. Hányan voltak közöttük a helybeliek és hányan az ideiglenesen a városban lakó menekültek? Feltehető, hogy a kényszermunkások külső és a belső őrsége közötti határvonal idővel elmosódott, és az önként jelentkezők részt vettek a teljesen legyengült foglyok likvidálásában.

„AKI SZENTSÉGEKRE VÁGYIK, MOST ITT AZ ALKALOM.”

Székely László a Fő téri „Jézus szíve” templom apátplébánosa naplót írt, lelkiismeretesen vezette a *Historia Domus-t*. Nyomtatásban is kiadott, forrás értékű feljegyzéseiből¹⁴ kitűnik, tisztában volt a munkaszolgálatosok kétségbeejtő helyzetével, és együtt érzett, legalábbis a katolikus hitre áttértekkel.

„1944. november 27. Kb. kétezer zsidót hoztak a napokban Kőszegre. Pár napon át voltak bezárva a levegőtlen teherkocsikban. Elalélva vánszorogtak ki, állítólag ’hős lelkű’ nyilasaink rúgásokkal is segítették őket a leszállásban. Szakmáry, a bencés gimnázium tornatanára fanatikus nyilas. A zsidók őrzésével megbízott diákokat állítólag így oktatta ki: ’Ha a zsidó szabotál, lelövöd; ha szájaskodik: lelövöd; ha nem dolgozik: lelövöd.’ Első napon már lelkendezve közölte, hogy a sörgyárba telepített zsidók közül már hat elpusztult. A városban az a hír terjeng, hogy vérhas és tifusz dúl köztük. Ebből csak annyi lesz igaz, hogy a kiéheztetett és legyengült gyomrok nem bírják az ételt, és így sokan diaréval megbetegedtek. Bozsokra is szállítottak állítólag 1500 zsidót, eközben egy férfi (mert nők is vannak köztük) kidőlt, mire egy német katona háromszor belelőtt, s holtanak véelve ott hagyta. Egész éjjel ott feküdt a sárban, reggel felé egy arra hajtó szekér gazdája felszedte, s a kórházba szállította. Most kéri megkeresztelését, felgyógyulásához nincs remény.”

„Ma elmentem a nyilas pártirodába az internált zsidók érdekében, akik közül a katolikusokat lelki vigaszban óhajtanám részesíteni, gyóntatni, áldoztatni. Ők elvben semmiképpen nem akarják elismerni, hogy egy zsidó keresztény is lehet, de abban állapotok meg, hogy nem akadályozzák meg, ha a Lagerkommandanthoz megyek az ügyben.”

December 1. „Prah Maxival mentem ki a sörgyárba az ottan internált zsidó származású katolikusok gyóntatására. A parancsnok – egy dühös kis ember – kurtán, durván elutasította kérelmünket, mindjárt nyúlt is a pisztolya után. Szégyenszemre elkullogtunk.

Szerencsésebbek voltak Tóth és Tibor káplánjaim, ők a téglagyárba mentek, amelynek téglával borított padlásán laknak az internáltak. Parancsnokba nem ütköztek, diákgyerekék pótolták az őrséget. 'Töletek nem félünk' – mondta Tóth Gyuri és behatoltak. Egy patikus bölcsen szólt a zsidókhöz. Csupán vallási dologról van szó, más ügyben a papok segíteni nem tudnak. Aki szentségekre vágyik, most itt az alkalom. 45 katolikust meggyóntattak. Másnap Tóth Gyuri ment áldoztatni őket. Hullákon, hányadékokon, ürülékeken gázolva jutott egyik hívőtől a másikhoz."¹⁵

Székely László feljegyzéseiből kitűnik, hogy Kőszegen, attól fogva, hogy a munkaszolgálatosokat odaszállították, intenzív uszítás folyt a zsidók ellen, akiket senki sem ismert, mert Budapestről és az ország más vidékeiről származtak. Tizennyolc évesnél fiatalabb helyi diákok, leventék őrizték őket, akiket fegyverrel láttak el.

Ez a helyzet azért volt életveszélyes, mert közben a határ menti katonai- és iskola-városban, a politikai rendezvényeken és a helyi sajtóban is felerősödött az uszítás. Ami radikalizálta és ingerültté tette a zsidóellenes előítéletekkel eleve átitatott helyi közvéleményt. Attól kezdve, hogy Magyarország belépett a Szovjetunió elleni háborúba, tanárok és a leventeoktatók Kőszegen is elmondták a fiataloknak, hogy Magyarország nem hagyományos, hanem ideológiai háborút visel, melyben a legfőbb ellenségnek a zsidókkal azonosított kommunisták számítanak. A zsidókat felsőbbrendű, természetfeletti szörnyekként festették le, és a nyilas propaganda azt is világossá tette: senkit nem vonnak felelősségre azért, ha megöli őket. Ugyanakkor a nyilasok körében élt az a hiedelem is, hogy a zsidó munkaszolgálatosokat túszerként fel lehet használni. Röplapjaikon már 1944 tavaszán azt indítványozták, hogy amerikai repülőtémadások megelőzésére zsidókat telepítsenek a célpontok köré, ez majd megakadályozza a bombázást. Szálasi és kormánya 1945 januárjában komolyan tárgyalta azt a javaslatot, hogy a Szovjetunióban fogságba esett magyar katonákat zsidó munkaszolgálatosokra kellene kicserélni.

Más forrásokból rekonstruálni lehet, hogyan viszonyult „átlagos kőszegi” a munkába menő, vagy onnan jövő zsidó munkaszolgálatosokhoz, akikkel, bár a táborukban nem járt, találkozott az utcákon.¹⁶

Ahogy Kunt Gergely egy korabeli napló feldolgozásával készült tanulmányából kiderül,¹⁷ a korabeli emberek viselkedését legnagyobb részben a „passzív alkalmazkodás” jellemezte. A többség meggyökeresedett zsidóellenes előítéletekkel rendelkezett, ugyanakkor nem vett részt a zsidók üldözésében, nem értett egyet az elpusztításukkal. Ez volt a felfogása annak az asszonynak is, akinek 1944 utolsó hónapjaiban vezetett fiatalkori naplóját egy szociális otthonban találták meg a halála után. A történész megváltoztatta a nevét, és az ő korabeli feljegyzései alapján elemezte a mélyen vallásos fővárosi lány zsidókról vallott nézeteit. „Margit bipoláris társadalomképe alapján az egyenlőtlen tulajdonviszonyok voltak azok, melyek megváltoztatását elfogadta a zsi-

dósággal szemben jogosnak. Ám a fizikai megsemmisítésüket nem tudta elfogadni. A nyilasok iránt érzett ellenszenvét csak növelték a brutalitásukról hallott hírek, amelyek valóság tartalmát soha nem kérdőjelezte meg. Ezek bizonyították számára a nyilasok hitetlenségét is, hogy valójában nem keresztények. Sőt, Margit azt gondolta róluk, hogy amennyiben hosszabb ideig maradtak volna hatalmon, akkor a római katolikus vallást is betiltották volna.”¹⁸

Mégis, ez a mélyen katolikus fiatal lány „sztereotípiáiban a zsidókat mind gazdagnak és tehetősnek látta, ellentétben a szegény és kiszolgáltatott csoporttal”, a keresztény magyarokkal, magát pedig közéjük sorolta. Ezért a zsidókat sújtó szankciókat alapjában véve jogosnak gondolta, csak a közvetlen közelről szemlélt fővárosi nyilas terror hatására ébredt benne együttérzés. Kőszegen, ahol a kegyetlenségek és gyilkosságok a gondosan őrzött táborokban, illetve a városon kívüli munkaterületeken történtek, a mélyen hívő, és a válságos időkben az egyházban lelki támaszt kereső lakosság többsége legfeljebb annyira lehetett empatikus, mint a fővárosi naplóró.

Rendkívül tanulságos az 1939. januárjától 1945. március végéig megjelenő Kőszegi Hírek című újság, mely 1944. december harmadikától nyilaskereszttel a fejléccen jelent meg. Ez a „keresztény, nemzeti, politikai hetilap” persze már jóval ezt megelőzően a radiális nacionalista jobboldal orgánuma volt. Április 23-i számában „Gyermekgyilkos hadviselés – Óvd gyermekedet a talált játéktól!” című cikkben terjesztette a hírheft hisztériát az amerikai repülőök ellen. Július 11-én tudósított Jaross Andor „országos eseménnyé emelkedett” beszédéről, július 23-án pedig közölte dr. Görgényi Géza városi főjegyző „Győzelem vagy halál!” című cikkét. Július 23-án Bárdossy László mondott beszédet, abból az alkalomból, hogy átvette a kőszegi körzet képviselői mandátumát. A hetilap 1945. január 13-i számában tudósított a kőszegi Nyilaskeresztes Párt „impozáns” nagygyűléséről. Itt a „végsőkig való” kitartás mellett a „zsidó téma” is előkerült, és bizonyára a munkaszolgálatosokra való tekintettel hirdették meg újra a harcot a zsidóság ellen. Január 20-án jelent meg a lapban Pándy László írása, „A gójok legjobbikat öld meg!” címmel, mely arról értekezett, hogy a zsidóság a világ legvérszomjasabb népe. A vegytiszta vérvadás uszítás szellemében szónokolhatott a gyűléseken Seper Ferenc városi pártvezető is. Valószínű, hogy fanatizált hallgatóságából mindig akadtak néhányan, főleg a Pestről idemenekült nyilasok közül, akik az örök készséges közreműködésével bementek a téglagyári vagy a sörgyári táborba, és „bosszút álltak” a lábukon alig álló zsidókon.

„Sáncásásra jártunk, a munka reggel 6-tól 4-ig megszakítás nélkül tartott. Eleinte SA katonák őriztek a munkánál, éjjel pedig a kőszegi leventék. Ezek rettenetesek voltak, ha valaki a bajtársaink közül kiment este a szükségletét elvégezni, azt különböző kínzások formájában elintézték. A latrinába dobták vagy egész egyszerűen lelőtték. Minden éjjel több halottunk volt. Napi ételmünk 450 dkg kenyér és 6 deci leves volt. Később a nappali SA őreket felváltották a MSD emberei, ezek politikai horogkeresztes szalaggal ellátott civilek voltak, akiknek fegyverük ugyan nem volt, de annál többet használták a botjukat. Sokszor csak úgy szórakozásból végigverték az egész

társaságot és ilyenformán nem egy áldozatunk volt. Ezek határ menti svábok voltak, akik magyarul is tudtak.”¹⁹

És ha nem ment uszítással, „meggyőzéssel”, a nyilasok attól sem riadtak vissza, hogy erőszakkal vegyék rá a helyi fiatalokat a kegyetlenkedésre, ahogy ez a Kőszeghez közel eső Bozsokon történt. Itt „a leventéket a németek és a nyilasok a zsidók őrzésére és kísérésére kényszerítették. Első időszakban a leventék a helyzethez képest humanusan viselkedtek a rájuk bízottakkal, beszélgettek, sőt vigasztalták őket. Ekkor a nyilasok azokat a leventéket, akik szóba álltak a zsidókkal, a műszak lejártával megverték a helyi tűzoltószertárban. Megfenyegették a szerencsétleneket, hogy a zsidók közé vetik őket. Ezek után a leventék igyekeztek közönyös parancsvégrehajtóként viselkedni. Akadt sajnos néhány olyan levante is, aki a fenytetés hatására ’bekeményített’ zsidóknak. A szovjet csapatok betörésekor ők a faluból nyugatra szöktek. A hatvanas évektől mertek hazalátogatni a rokonaikhoz. A háború után az itt maradt leventéket népbíróóság elő állították. Állítólag csak egy főt ítélték el. A többit felmentették.”²⁰

Székely László apátplébánostól távol állt a nyilasok fanatizmusa, feljegyzéseiben hangoztatta fenntartásait. Nem osztotta Hász Istvánnak, a Magyar Királyi Honvédség táborig püspökének nézeteit, aki november 10-én „telt templomban szentmisét és ’szent’ beszédet mondott a hadügyminisztériumi tisztviselők, tisztek és legénység számára. Azt fejtegette, hogy nekünk kell győznünk, mert a magyar, japán, német katonák sohasem romboltak templomokat, becsstelenítettek nőket, öltek ártatlanságokat, míg az angolok és oroszok igen. Az ilyen beszédekért szokták a katonalelkészeket a háború idején dicsérni, ha pedig eljön a béke, őket és velük együtt az egyházat gyalázni és támadni.” Hász püspök kilenc nappal később azt fejtegette az apátplébánosnak, hogy „nemsokára diadalmasan vonulhat be Budapestre, a németek valami csodaszert találtak föl. Mint valami hőeső fog lehullani a magasból az a por, ami halált hoz minden ellenséges seregére”.

Érdemes még felidézni azt az szentmisét, melyet Szálas Ferenc születésnapján tartottak 1945. január 5-én. „Hász István táborig püspök, aki már régóta Kőszegen a zárdában tanyázik, fölkeresett, a fait accomplit jelente arra kért, hogy Szálas születésnapján a katonaság számára vasárnap reggel fél 9-kor tarthasson a Jézus Szíve templomban nagymisét. Hivatkozott arra, hogy parancsnoka ezt – nélkülem – elrendelte. Mivel ma bolond világ van, gyengeségből vagy prudenciából beleegyeztem. Még azt is kívánta, hogy én, mint a templom gazdája az ajtóban várjam, és köszöntsem Szálasit mint hivatalos országvezetőt. Így aztán a 8 órai német misét rövidre fogtuk, prédikáció nem volt, s hogy pedig a rendes 9 órai misére érkező jóhiszemű hívek el ne készenek, kikötöttem, hogy a püspök atya fél 9-kor kezdett szentmiséjét úgy húzza, nyúzza, hogy a kilencre érkező hívek még érvényes misét hallhassanak. Nos, 9 óra 20 percig beszélt a püspök atya, 12-szer emlegette a nyilas jelszót, a kitarást. ’Isten adjon – zengette – kitarást arra, hogy a hazaárulókat megbüntessük. Én nem hallgattam, de a hívek szerfelett megbotránkoztak a politikai ízü ’szent’ beszéden. Hász püspöknek a modora méznél édesebb, optimizmusa páratlan, a német győzelmet biztosra veszi. Hisz az egyszor csak bevágódó és mindent egyből elintéző csodafegyverekben.

Azt is mondják róla – de ez nyilván nem igaz – hogy a pápát zsidóbérencnek nevezte. Az utcán, ha papi, ha katonai ruhában jár, nyilas karlendítéssel köszönti az embereket. Szálasi szerencsére nem jött le a hegyekben készített és pompásan berendezett bunkeréből a misére.²¹

Székely László, híveinek egy részével együtt kritikusan szemlélte a fanatikus tábori püspököt. Ő hasonló szellemben prédikálhatott, mint a hírhedt budai nyilas pap, Kun András minorita szerzetes, aki a társaival együtt maga is részt vett a fővárosi tömeggyilkosságokban. Bár Hász püspök személyesen nem vett részt semmilyen erőszakos cselekményben, szentbeszédei nyomán akadtak fanatikus nyilasok a kétszeres lakosságúra duzzadt Kőszegen, akik „megbüntették a hazaárulókat”, vagyis az annak tekintett, legyengült munkaszolgálatosokat.

A nyilasoktól távolságot tartó Székely László apátplébános nem törekedett többre, mint hogy „lelki vigaszt” küldjön a halál küszöbén álló, katolikus munkaszolgálatosoknak. De még ez is ellenállásba ütközött. Feljegyzéseiből kitűnik, hogy sokakhoz hasonlóan helyeselte a zsidótörvényeket, csak nem számolt a következményeivel. Nem véletlenül írt 1939. március 19-én, Nagyszombat alkalmából a Kőszegi Hírek címdalán cikket a „A zsidóság bűne” címmel, fél évvel azelőtt, hogy Imrédy Béla Kőszeg díszpolgára lett. Székely László 1944. június 6-i feljegyzésében egyetértett a püspökével, aki intette a papságot: „A zsidókérdésbe se szóljunk bele, ne feledjük, hogy ezt a fajt most Isten bünteti azokért a bűnökért, melyeket a keresztény erkölcsiség ellen elkövetett”.²²

Mégis, az apátplébános fél évvel később már elítélte a szörnyű kegyetlenséget, amivel a munkaszolgálatosokkal bántak. Jó lett volna, ha híveinek többsége ugyanígy gondolkodik, bár az adott, háborús viszonyok között már ők sem tehetek volna sokat a zsidókért.

HALDOKLÓK ÉS TETVEK

Bármilyen megdöbbentő, a Kőszegre hurcolt zsidó munkaszolgálatosok ellen elkövetett bűncselekmények miatt csak egyetlen vádlottat vontak felelősségre: dr. Rubányi Imrét, a sörgyári internálótáborban deportáltként dolgozó orvost. Bauer német (vagy osztrák?) SS őrmester, akit 1945. január közepén neveztek ki lágerparancsnoknak (keresztneve nem ismeretes) nyom nélkül eltűnt. Elődjét nem ismerjük. Kocsárd Emánuel építészmérnök, a nyilas párt bőkezű támogatója, aki 1944. október 29-től Veszprém, majd Vas vármegye főispánja volt, elhagyta Magyarországot, és az ötvenes, hatvanas években még szerepet játszott a nyilas emigrációban. Hász István püspök emigrált, majd Nyugat-Európában folytatta egyházi pályafutását. Seper Ferenc eredetileg kőműves és pallér volt, majd a kőszegi nyilasok vezére. 1945 áprilisában az új hatalom „kivonta a forgalomból”, valószínűleg internálták. Ugyanerre a sorsra jutott a helyettese, Márffy József. Mindketten néhány hónap után szabadultak, Seper további sorsáról nincs információ, de Márffy, aki már a húszas években bom-

bamerénylet miatt raboskodott Vácott, a városban élt haláláig. Róla írta Székely László apátplébános, 1940. július 3-án: „Veszekedett nagy nyilas, agitációs erő, minden kétes egzisztenciát, minden suhancot megnyert a nyilas mozgalomnak.”

Kőszegen nem tartottak népbíróági tárgyalást. Egy alapos vizsgálat és nyilvános per, melyben mindazokat felelősségre vonják, akik így vagy úgy hozzájárultak a zsidó munkaszolgálatosok halálához, valóban „országos botrányhoz” vezetett volna. Úgy, ahogy ezt a Gestapo által letartóztatott, és tisztségéből leváltott, majd visszahelyezett Gyöngyös Endre polgármester 1945. június 15-i beszédében jelezte. A munkaszolgálatosok meggyilkolásának kivizsgálása, a felelősség megállapítása érthető módon nem volt érdeke Székely László apátplébánosnak sem, akit a kommunista ösztönzésre megalakult „Nemzeti Bizottság” elnökévé választottak.

Vitéz Nagy (Ebeling) Miklóst, aki 1933 és 1941 között kőszegi polgármester volt, 1946-ban Jugoszláviában kivégezték. De nem azért, amit Kőszegen művelt, hanem azért, mert 1941-től Újvidék polgármestere volt, és bűnrészes volt az 1942. januári tömeggyilkosságban.

A budapesti népbíróóság 1945. október 16-án tárgyalta dr. Rubányi Imre háborús bűntett miatt indított perét. A tárgyalást dr. Rejtő Jenő tanácsvezető bíró vezette, jelen voltak a politikai pártok képviselői is: Havas Tibor (polg. dem. párt), Frankl Béla (szoc. dem párt), Horváth István (nemz. parasztpárt), Dozmati János (komm. párt), Varga Dávid (szakszerv. tanács), dr. Rákos István (függ. kisg.párt), továbbá dr. Zemplényi Imre népügyész és dr. Káldi István védőügyvéd. Tizenöt megidézett tanú jelent meg, közöttük a három orvos, akikkel Rubányi Kőszegen „praktizált”.

A teljesen abszurd tárgyalás részletes ismertetésétől eltekintek. Figyelemre azonban, hogy a bíró felolvasta a koncepció vádiratot, melynek első pontja így hangzott: „Vádolt részese volt emberek törvénytelen kivégzésének és megkínzásának”. Az előzetes letartóztatásban lévő dr. Rubányi a bíróság előtt nyomban kijelentette: „A vádat megértettem, nem érzem magam bűnösnek. Rendőrségi vallomásomat kényszer alatt tettem, azt teljes egészében visszavonom.”

Több mint hetven évvel a tárgyalás után nyilvánvaló, hogy a Népbíróóságnak, bár a tagjai között voltak zsidók, akiknek nemrég még veszélyben forgott az élete, sejtelve sem volt a holokauszt egyedi jellegéről, illetve valódi dimenzióiról. (Mint tudjuk, akkoriban a holokauszt kifejezés sem létezett.) Maga a Népbíróóság legitimitása is kétséges volt, bár ezt a szovjet megszállás viszonyai között csak kevesen hangoztatták. Milyen alapon ítéleztek a bírúk „a nép nevében” olyan cselekmények miatt, melyeket a nép támogatásával követettek el? Arról, hogy a Magyar Királyi Honvédség keretei között végzett munkaszolgálat 1942-től kezdve egyre inkább a zsidók elpusztítását, nem pedig a munkavégzést szolgálta, és ez a tendencia 1944. október 15-e, a nyilas államcsíny után meghatározóvá vált, a Népbíróóság nem vett tudomást. Ahogy a munkaszolgálatok parancsnokai, illetve a keretlegények ellen Budapesten lefolytatott perekből kitűnik, a népügyészek és népbírák nem fogták fel, hogy a korabeli magyar hadvezetés, illetve az államapparátus tudatosan alakított ki olyan viszonyokat, melyeknek elsődleges célja a munkaszolgálatosok kizsigerezése volt. Ez a szörnyű élet-

mezési, higiéniai és elhelyezési körülmények között törvényszerűen vezetett tömeges elhalálozásukhoz. Mint a Rubányi doktor elleni perből kitűnik, nem vették figyelembe, hogy a nyilas hatóságok Nyugat-Magyarországon szándékosan idézték elő a tömegesen bekövetkező haláleseteket, és a lényegében eszköztelen orvosok, bár valamivel több esélyük is volt életben maradásra, mint többieknek, nem sokat tehettek bajtársaikért.

Mindaz, ami Kőszegen, az ottani táborokban történt a munkaszolgálatosokkal, mindenekelőtt azért keltette fel az MKP befolyása alatt álló Népbíróság figyelmét, mert a túlélők vallomásai szerint ott gázkamra működött, és ennek alapján a határszéli várost „magyar Auschwitznak” lehetett tekinteni. Az elgázosítást, ezt a par excellence náci bűncselekményt kapcsolatba lehetett hozni egy zsidó származású orvossal is. Így a népbírósági perben megpróbálták annak a képtelen, de ma sem ismeretlen koncepciónak bizonyítását, hogy a zsidók összejátszottak a nácikkal és a nyilasokkal, és bűnrészesek voltak saját maguk elpusztításában.

A tárgyaláson a népbíró és a népgyógyész is kiemelten foglalkozott azzal, hogy az 1945 januárjától a sörgyári tábor megbízott főorvosaként működő Rubányi doktort milyen felelősség terheli az elhalálozásokért. Firtatták, hogy milyen kritériumok alapján állapította meg a munkaszolgálatosokról, hogy már annyira legyengültek és betegek, hogy nincs remény a gyógyulásukra, ezért a „halálbarakkba” kell küldeni őket, ahol már alig élmeztek őket. Az időről időre megismételt szelekció kapcsán került elő a tárgyaláson többször is, hogy 1945. március 23-án, közvetlenül a sörgyári tábor kiürítése előtt a német közegek mérges gázt használtak a „halálbarakkokban” az ott összegyűjtött, erejük végén járó, fertőző betegségekben szenvedő munkaszolgálatosok elpusztítására.

Azt, hogy Kőszegen gázkamra működött, több Rubányi doktor ellen tanúskodó túlélő megerősítette. Fischer Róbert 19 éves győri egyetemi hallgató ezt vallotta a bíróságon: „Azzal vádolom Rubányit, hogy nem tett semmit az érdekünkben, pedig lehetett volna befolyása Bauerra, esetleg csökkenteni tudta volna a gázosítást.” Izsák Sándor, 26 éves budapesti könyvkereskedő: „A gázosításról azt tudom, hogy a vádlott több embert megmenthetett volna, mert 2-3 embert ki is hoztak a halálbarakkból.” Weisz Lajos, 41 éves tiszaszaikai kárpitósmester: „A gázosításnál én ott voltam végig, az első gázosítás után találtunk két embert, akik nem voltak súlyos betegek, mégis a halálbarakkba kerültek. Ezek közül az egyik, név szerint Engel kérdésemre azt válaszolta, hogy azért került ide, mert Rubányi kiszúrta.” Hasonló, súlyos vádat fogalmazott meg az orvos ellen egy budapesti egyetemi hallgató a DEGOB által 1945 nyarán felvett jegyzőkönyvben: „Mielőtt eljöttünk Kőszegről, a Rubányi főorvos által kiválasztott 72 legsúlyosabb beteget ciángázzal kivégezték.”²³

Az, hogy a felsoroltak Rubányi viselkedését ellenszenvesnek találták, és ellene tanúskodtak, sok körülménnyel magyarázható. Rubányi helyzete a sörgyári táborban irigylésre méltó, modora pedig nyers és lekezelő volt. Katolikusként nem tartotta magát zsidónak, egyes fogolytársai még azt is hallani vélték, hogy antiszemita kijelentéseket tett. Folyékonyan beszélt németül, ezért Bauer lágerparancsok bizonyos

egészségügyi kérdésekben tanácsokat kért tőle. Ennek alapján olyan benyomás alakult ki a táborban, hogy bizalmas kapcsolatot tart fenn Bauerrel, képes befolyásolni a döntéseit.

Az életben maradt kőszegi munkaszolgálatosok tényként fogadták el, hogy a sörgyári táborban gázkamra működött. Horváth Ferenc és L. Kiss Csaba könyvükben bőszeges válogatást közölnek a túlélők beszámolóiból. Rubányi doktor maga is megemlékezett a gázosításról 1945 nyarán a Síp utcában, a DEGOB által felvett vallo-másában: „A betegek másik részét pedig egy bécsi ciánozó vállalat akarta gázzal megölni, de nem lehetett a barakkot annyira szigetelni és a betegek nem haltak meg és akkor agyonlőtték őket.”²⁴

Valóban a legyengült, beteg és eltetvesedett munkaszolgálatosok legyilkolása volt az utolsó pillanatban, közvetlenül a tábor sörgyári kiürítése előtt az ún. halálbarakkokban végrehajtott gázosítás célja? Vagy a táborparancsok csak a foglyok testén élőködő tetveket akarta kiirtatni, melyek a szörnyű viszonyok miatt nemcsak a ruháikban telepedtek meg, de a bőrük alá is befészkeltek magukat? Ahhoz viszont nem fér kétség, hogy a rovarirtó gáz mérgező hatású volt, és ráeresztették a „halálbarakkokban” agonizáló szerencsétlenekre.

A DEGOB előtt megjelenő kőszegi túlélők iszonyú körülményekről, a hideg és a tisztálkodási lehetőségek hiánya miatt előállt eltetvesedésről számoltak be. „Sáncot ástunk hidegben, hóiharban. Egyik lábam megfagyott. Olyan seb volt rajta, hogy csontig lerohadt a hús. Amputálni kellett volna, de nem engedtem, mert akiket amputáltak, mind megfagytak. Nem volt sterilizálás. A seb a var alatt tele volt tetűvel. Sírtam a kétségbeeséstől, hogy ez ellen nem lehet semmit csinálni és a seb ezért nem tudott begyógyulni. Később elkezdtek ott fertőtleníteni, de nagyon gyenge szer volt, nem használt.”²⁵

„Március havában 49 beteget vittünk be a két gázbarakkba. Köztük volt dr. Lendvai orvos (Budapest, Lehel tér), aki már olyan állapotban volt, hogy mikor bevittük, a testéről szedte és ette a tetűket.”²⁶

„Kőszeg volt a legrosszabb magyarországi táborok egyike. A munkánál ütötték-verték az embereket. Az ellátás igen gyenge volt, és a tetű evett bennünket rettenetes módon. Eleinte nem törődtek ezzel, de amikor a környéken már kezdődött a járvány és pusztított a flekkfűsz, akkor végre bennünket is fertőtlenítettek.”²⁷

Vagyis a túlélők egy része is a gázosítást a fertőtlenítéssel hozta összefüggésbe. Igaz, ez egy olyan közegben ment végbe, ahol az emberélet a legkevésbé sem számított, és a súlyosan beteg, legyengült munkaszolgálatosokat minden lehető eszközzel, lőfegyverrel, bottal, doronggal, később törrel és kötéllel is gyilkolták öreik, hogy „megszabaduljanak” tőlük.

Kőszegen hasonló helyzet alakult ki, mint Sopronban. Ott a város katonai parancsnoka írt levelet Storno polgármesternek „a tetvesség leküzdéséről”. A polgármester január 30-án intézkedést sürgetett azért, hogy az eltetvesedés miatt „az esetleges járványok terjedésének eleje vétessék”. Rapaics őrnagy 1945 február 6-án kelt válasza utal a tervezett fertőtlenítésre:

„Tájékoztatásul közlöm a Polgármester Úrral, hogy a közismert viszonyok folytán nagyobb mérvű csapatelvonulások és nagyobb tömegű zsidó munkaszolgálatos ideirányítása miatt a laktanyák tényleg elterjesedtek. Tetvetlenítés érdekében egy fertőtlenítő és fürdő vonatot kértem ide, mely már több nap óta átlag napi 600 fő kapacitással dolgozik, ezenkívül saját hatáskörben 3 kisebb fertőtlenítő állomást állítottam fel és az ide beérkezett bakteriológiai állomást működésbe hoztam és végül egy 200 fős fertőző kórház felállítását rendeltem el. Közlöm, hogy a zsidó munkaszolgálatosok rövid pár napon belül tetvetlenülítve elhagyják az ország területét örökre.”²⁸

Bár a DEGOB jegyzőkönyvek többségében szó esik arról, hogy a furnérlemezről készült, rosszul fűthető „halálbarakkokat” gázkamrává alakították át, a túlélők vallomásai mégis arra utalnak, hogy egy bécsi rovarirtó cég munkatársai fertőtlenítettek több napon át a sörgyári táborban. Ez akkor történt, amikor már a kiűritésre készültek, és sorozatosan gyilkolták a munkaszolgálatosokat. Erre utal Rubányi doktor vallomása is: „Egy kollégától, aki később indult el, dr. Schreiber nevű, értesültem, hogy a betegek egy részét átvitték Rechnitzbe és ott ölték meg őket. A betegek másik részét pedig egy bécsi ciánozó vállalat akarta gázzal megölni, de nem lehetett a barakkot annyira szigetelni és a betegek nem haltak meg és akkor agyonlőtték őket.”²⁹

Rendőrségi kihallgatásán dr. Rubányi a ma már nehezen azonosítható vegyi anyagot is megjelölte, amivel fertőtlenítettek: „Két német katona bepermetezett valamilyen anyagot a barakk légterébe, mint később megtudtam, austral-gázt.”

Az 1945. október 16-án tartott népbírószági tárgyaláson Rubányi doktor így emlékezett az akcióra: „Másnap Weilertől olyan suttogó hírt hallottam, hogy valami gázosítás készül. Én másnap, amikor Bauerrel találkoztam, megmondtam neki, mit hallottam, és hogy nem vagyok hajlandó orvosi eskümet megszegve semmiféle embertelen cselekedet végrehajtására. Egyébként ő tagadta, hogy gázosítás készül és azt mondta, csak fertőtlenítik a súlyos betegeket és azután elviszik. Én megmondtam neki, hogy nem hiszem el, amit mond, mire ő a pisztolytáskájára ütve azt mondta, lelő, ha parancsait nem teljesítem. Nem tudtam, mit csináljak. Nagyon izgatott lelkiállapotban voltam, és szóltam a betegszázad orvosainak, hogy írják össze a szóba jöhető súlyos betegeket. Ott volt Bartha és Frankl doktor, megbeszéltem velük minden egyes betegnek az állapotát. Amikor a betegszázadok orvosai a listákat nekem átadták, én ezt átadtam Brachfeldnek. Ezután a barakkokhoz a németek fegyveres őrt állítottak, azután az 'Ostrom' nevű tetűirtó gázt permeteztek be. Én személyesen nem láttam, csak hallomásból tudom, hogy az első gázosítás nem járt olyan eredménnyel, mint ahogy Bauer várta, mert a barakkokon nagy rések voltak, és a barakkokban lévő 50-60 súlyos betegből kb. csak 10-15 halt meg. Volt olyan is, aki a gázosítás után élve került ki ezekből a barakkokból. Weiler főjuppónak sikerült egy embert megmenteni, ez egy egészséges ember volt, aki a mi beutalásunk nélkül önként, mint ápoló ment be valamelyik bajtársán segíteni. Amikor az egészséges századok gyalog eltávoztak, majd két nappal később a betegeket vonattal elvitték, a németek a súlyos betegek barakkjainak réseit beszögezték, betömtek és újra elgázo-

sították. Ez volt a második gázosítás. Az életben maradottak közül 20-25 embert a németek lelőttek. Én hajnalban a barakkokban hallottam 30 lövést. A beteg századok tagjai közül azokat az embereket, akik a saját lábukon nem tudtak elmenni a vonatig, szintén gyilkolták a németek.”

Diener Mórnak, a sörgyári tábor Rubányi ügyvédje által beidézett főszakácsának vallomásából is az tűnik ki, hogy rossz hatásfokú rovarirtás történt, életveszélyes anyaggal. A táborparancsnok tudatosan tette ki a beteg munkaszolgálatosokat a mérgező gáznak, mely azonban semmiképp sem volt az Auschwitzban használt Zyklon B. „A gázosításról csak az utolsó napon tudtunk, amikor látszott már, hogy a három barakkot otthagyták, akkor sejtettük, hogy valami baj készül. Két német SS katona és egy civil megjelent egy gázszivattyúval, a barakkok réseit betömtek és elgázosították azokat. Másnap reggel nyitottuk ki az elgázosított barakkokat. A kinyitás alkalmával kiderült, hogy a gázosítás a rossz tömítés miatt nem járt olyan eredménnyel, mint ahogy ezt Bauer várta. Többen az elgázosítottak közül ki tudtak még vánszorogni a barakkból és mi is sokat kicsempésztünk, akik a friss levegőn Rohoncig velünk jöttek, de itt később a németek kb. 268 embert kivégeztek. Vádlott is állandóan segített a még mozgóképes betegeknek a halálbarakkból való kicsempészése tekintetében.”

Horváth Ferenc és L. Kiss Csaba azt állítja, hogy technikailag megoldhatatlan lett volna a furnérlemezből készült, német gyártmányú barakkokban, illetve sátrakban gázkamrát berendezni, és a sörgyári táborba munkavégzés céljából bejáró kőszegiek sem értesültek arról, hogy efféle gyilkoló eszköz működött volna.

Ennek alapján semmiképp sem tartható az, amit Szita Szabolcs ír Halálérőd c. könyvében. „A gázzal való gyilkolás gyakorlata egyedülálló volt az állásépítés történetében. Megvalósítása Bauer légerparancsnok nevéhez fűződik. Bauer, mint SS-Oberschaffführer a német koncentrációs táborok valamelyikéből ismerhette a gázzal való gyilkolás többféle változatát. Kőszegen takarókkal fedette és a rések tömésével légmentesítette azokat a sörgyári barakkokat, ahova a szelektált foglyokat behordatta. A bepermetezett, vagy tartályokból a belső térbe engedett gáz a bezárt, jobbára magatehetetlen emberek lassú halálát okozta. A kőszegi kezdetleges gázkamrának túlélői is voltak: ezeket a barakkok átvizsgálásakor agyonlőttek. A kiürítéskor 72-94 nagybeteg foglyot végeztek ki így.”³⁰

A dr. Rubányi Imre elleni népbírósi perben a vádnak nem sikerült bizonyítania, hogy a vádlott együttműködött volna a kőszegi tábor parancsnokával társai elpusztításában. A megidézett orvosok bizonyították, hogy velük egyetértésben azokat a betegeket vitették át a „halálbarakkba”, akinek nem volt remény a gyógyulásra, és a létszámukat akár azon az áron is igyekezett alacsonyan tartani, hogy szembeszegült a légerparancsnokkal. Bodó Béla újságíró, tanú elmondta a bíróság előtt, hogy „Bauer rendelkezésére történt a súlyos betegeknek a különválasztása. Bauer egy szadista ember volt, a halálbarakkba is bejött és pisztollyal kényszerítette az embereket, akik ki akartak jönni a barakkból. Azt nem tudom, hogy vádlott miképpen lett a tábor

főorvosa. Rajtam mindenesetre segített, amikor beteg voltam, önként eljött hozzám és aszpirint is hozott.”

Winkler Béla fogász, tanú elmondta: „kötelességemnek tartottam, hogy beteg-ágyból keljek fel és a vádlott emberséges bánásmódjáról vallomást tegyek. A vádlottal együtt voltam. Ő a bajtársiasság szabályait soha nem lépte át. Én az egyik beteg barakkban voltam, Rubányi és a többi orvosok is többször bejöttek és figyelmeztettek bennünket, hogy ha lehet, menjünk a napra és a levegőre, mert így biztosabb a gyógyulás. Azt, hogy én ma itt vagyok, kizárólag az orvosoknak köszönhetem. Minden századnak volt egy külön orvosa, a századorvosok voltak Nemes, Csillag és Endre. Tudomásom van arról, hogy nyolc napi terminus állt rendelkezésre a munkaképes és munkaképtelen deportáltak külön barakkokban való elhelyezésére. Egyik este, amikor már nagyon rosszul voltam, Rubányi bejött hozzám és külön ételt és gyógyszert hozott nekem. Én a láger egész struktúráját ismertem. Bauerről az a véleményem, hogy nem normális, és nem befolyásolható ember volt. Amit megígért, soha nem teljesítette. Én magam is többször fordultam hozzá, de nem állta a szavát és az ígéretét nem tartotta be. Bauerral a vádlott már csak azért sem lehetett bensőségebb viszonyban, mert a lágerparancsnok nagyon félt a tetűtől. Még Weiler is csak egy-két lépésről, vigyázállásban beszélhetett vele. Én Bauerral a vádlottat karonfogva nem láttam és lokális ismereteim alapján el sem hiszem.”

Jellemző, hogy a bíróság figyelmen kívül hagyta dr. Rubányi kérését, hogy idézze meg, és hallgassa meg a Celldömölkön élő Weiler Sándort, a sörgyári tábort „főjupóját”, aki legalább olyan sűrűn érintkezett Bauer táborparancsnokkal, mint ő, és pontos értesülései voltak tevékenységéről.

Ahogy ezt dr. Rubányi még a tárgyalás előtt megírta a bíróságnak: „A kihallgatni kért tanúkkal igazolni kívánom, hogy nem voltam részese a súlyos betegek kivégzésének és megkínzásának, mert azokat egyrészt életveszélyes fenyegetés alatt jelöltük ki, én pedig nem egyedül bíráltam el, hogy ki a súlyos beteg, hanem azokat két másik orvossal együtt döntöttük el.” A „halálbarakkokba” olykor más módon is kerültek súlyos betegek: „azon bajtársak követelésére, akik ilyen betegek mellett feküdtek vagy velük egy barakkban laktak és sem a szörnyű eltervesedést, sem a maguk alá bocsájtott vizelet és bélsár bűzét nem bírták el.” Ami a gázosítást illeti, dr. Rubányi Weilertől hallott róla először, majd másnap, amikor találkozott Bauerrel a barakkok között, megtagadta, hogy további betegeket helyezzen át a „halálbarakkokba”. Rubányi ugyanis azt vallotta, hogy a németeknek „valami rossz szándékuk van a betegekkel, és ehhez nem vagyok hajlandó segédkezni nyújtani. Bauer erre vérvörös lett s azt mondta, hogy a súlyos betegeket gázzal fogják tetvetleníteni, majd vonaton elszállítják őket. Arra a válaszomra, hogy ezt nem hiszem el, a legdurvábban rám ordított, hogy fogjam be a számat és szigorúan utasított a parancs végrehajtására s megfenyegetett, hogy ha szabotálni merem a parancsot, fejbe lő vagy botjával beveri a fejemet. (Ezt követően Bauer nem is állott velem szóba.)”

A tárgyalás során a védelem tanúi megcáfolták a vád tanúit, és a népügyésznek nem sikerült kétséget kizáróan bizonyítani sem azt, hogy Kőszegen gyilkolási céllal

létrehozott gázkamra működött, mint ahogy azt sem, hogy ennek működtetésében, illetve a szelekcióban dr. Rubányi bűnösen közreműködött.

Mindazonáltal a budapesti Népbíróság 1945. évi 16. napján hozott NB. BVII. 2380/1945/4. számú ítélete első fokon elmarasztalta dr. Rubányi Imrét és öt évi börtönrre ítélte. Bizonyítottnak látta, hogy a „a vádlott részese volt emberek törvénytelen kivégzésének és megkínzásának”. Másik bűnnek azt tekintette, hogy „1945. március végén a vádlott Authalban arra vállalkozott, hogy az ott állomásozó Volksbund részére orvosi szolgálatot fog teljesíteni. Belépett a Volksbund kötelékébe, egyenruhát kapott, lakhatási engedélyt a faluban és elvégezte mindazokat az orvosi teendőket, melyek a Volksbundnál szükségesek voltak. Vádlott tehát magyar állampolgár létre a német hadsereg kötelékébe lépett”.

Egyik vádpont képtelenebb volt, mint a másik. Ez is közrejátszhatott abban, hogy Rubányi doktort 1945 decemberében, négy hónapi fogság után szabadon bocsátották. Büntetése letöltését fellebbezése elbírálásig nem kellett megkezdenie. A Népbíróságok Országos Tanácsa az első fokú bíróság ítéletét 1947. május 22-én „alaki semmisségi okból” megsemmisítette és őt az ellene emelt vádak alól felmentette.

A TÖMEGSÍROK TÖRTÉNETE

Horváth Ferenc és L. Kiss Csaba, a kőszegi Árpád-házi Szent Margit iskola tanárai 2004 júniusában, a város határában illegálisan feltárták a tömegsírok területét, és csontmaradványok mellett két emberi koponyát találtak. Ott, a Guba-hegyen, a Lovagló dülő térségében volt egykor a dögtemető, ahova a kőszegi fuvarosok szekereken szállították a tetemeket. A környéken több sírban mintegy kétezer munkaszolgálatos földi maradványait földelték el, és a csontok részben még ma is itt nyugszanak. 1947 márciusában több száz áldozatot exhumáltak, akiket aztán Budapesten, a Kozma utcai temetőben temettek újra. De még legalább ugyanennyien maradtak a területen. A hivatalos jelentések azonban arról szóltak, hogy minden elhunytat (2500 fő!) exhumáltak és méltó módon újratemettek. A terület nem sokkal később a határsáv része lett, és erdőt telepítettek rá. Az eltelt évtizedek alatt feledésbe merült, hol is vannak a tömegsírok. Szerencsére Horváth Ferencnek még gyerekként mesélték a fuvarosok, hogy hol hányták le a szekerekről a halottakat 1944–45 telén, és arról is suttoztak, hogy az exhumálás nem volt teljes. A két tanár a titokban végrehajtott feltárással akarta bizonyítani a szóbeszéd valóságát. Amikor megtalálták a maradványokat, feljelentették magukat, hogy a hatóságok cselekedjenek. De négy évig semmi sem történt, közben még az az abszurd helyzet is előállt, hogy rövid ideig az iskola szertárában voltak a rendőrségtől visszakapott koponyák. Végre négy év múlva az Igazságügyi Szakértői és Kutatóintézet munkatársai feltárást végeztek a területen. Megállapították, hogy ott még további halottak vannak. A feltárt terület visszatemetésekor helyezték vissza a 2004-ben előkerült maradványokat. Az előkerült leletekből, ruhafoszlányokból, gombokból 2009-ben megrázó kiállítást rendeztek.

Kőszeg még mindig nem nézett szembe mindazzal, ami a város határában a tragikus hónapokban történt. A fejekben teljes káosz uralkodik, az emberek összekeverik a Kőszegről deportált zsidókat azokkal, akiket később hurcoltak ide. Az 1985-ben emelt, rendszeresen megkoszorúzott, de feliratában a zsidókról szót sem ejtő munkaszolgálatos emlékmű sem ott áll, ahol a halottakat eltemették: azon a területen a negyvenes évek elején még disznókat hizlaltak.³¹

Kőszegen Horváth Ferenc és L. Kiss Csaba megtalálta a tömegsír, ami még mindig jelöletlen, bokrok és fák borítják. A most Ausztriához, de 1945 márciusában még a Német Birodalomhoz tartozó, Rohoncon (Rechnitz), ahol folytatódott a Kőszegen kezdett tömeggyilkosság, nincs meg a sír. Március 25-én a vonaton odaszállított, két-száz „kiszelektált” munkaszolgálatost a Batthyány kastélyhoz közel eső kereszt alakú pajtába vitték. Az 1945 március 24-éről 25-re virradó éjjel végezték ki őket. A történetet a Nobel-díjas osztrák író, Elfriede Jelinek is feldolgozta, Az öldöklő angyal című drámájában, mely Bécsben és Pesten is színpadra került. Szerepel Sacha Batthyány És nekem mi közöm hozzá? című, nemrég magyarul is megjelent könyvében is.

Érdemes kitérni a rohonci rémdrámára, melyet a gyilkosságok helyszínén megrendítő, és részletes leírást tartalmazó emlékmű is örökít meg. A 2012-es rohonci megemlékezésen a Budapesten élő nyugdíjas sebész és aneszteziológus főorvos, Vadász Gábor mondott beszédet, aki emlékezett legyilkolt hozzátartozóira.

„Apám vetőmag kereskedő volt, az ikertestvére banktisztviselő. 1945-ben, gyerekként tudtam meg, hogy Kőszegen voltak munkaszolgálatosok, majd Rohoncra vitték és megölték őket. Anyám megpróbálta felkutatni a sírjukat, még a pápától is segítséget kért. 2012-ben én mondtam az emlékbeszédet az emlékmű felavatásakor, ahol Fischer osztrák köztársasági elnök is jelen volt. Úgy tudom, hogy helyi önkéntesek lötték agyon a legyengült, beteg embereket. Rohoncon még most is keresik a tömegsír, légi felvételeket készítenek és hasonlítanak össze, és földradarral is kutatnak. Ebben az ügyben levelezek a polgármesterrel, Engelbert Kenyerivel. Közben minden követ megmozgatok, hogy a kőszegi tömegsír fölött is emlékpark és méltó emlékmű létesüljön. Az ügyben a Simicskó István honvédelmi miniszternél is jártam. Sikerült meggyőzőnöm a tárcát, hogy tekintse hadisírnak a kőszegi Guba-hegyen található, jelöletlen gödröket, hiszen a munkaszolgálatosok a Magyar Királyi Honvédség állományába tartoztak. Most már a HM, a Nemzeti Örökség Intézete (NÖRI) és a Magyar Zsidó Örökség Közalapítvány (MAZSÖK) és a Miniszterelnökség együttesen próbálja rendezni a Kőszegen létesítendő emlékpark ügyét. Ami nem egyszerű, mert a 31,7 hektáros terület egy 92 tagú, szombathelyi székhelyű erdőbirtokosság tulajdonában van, mely a fakitermelés érdekeire hivatkozva hosszú ideig akadékoskodott. Mivel sem a NÖRI, sem MAZSÖK nem vásárolhat földet, felmerült, hogy a Lovagló-dűlő állami tulajdonrészével, 3260 négyzetméterrel váltanak ki a területet, mintegy 1/3 hektárt. Bár Szita Szabolcs, a HDKE igazgatója már 2015 áprilisában intézkedési tervet készített a kőszegi emlékpark kialakításáról, melynek

a területét hivatalosan is bejárták, még mindig messze vagyunk megoldástól. Amit, bár már 84 éves vagyok, még szeretnék megérni.”

A rohonciak úgy emlékeztek, hogy Batthyany Margit grófnő (született Thyssen-Bornemissza Margit), aki ismert volt náci szimpátiájáról és vadászszenvedélyéről, 1945. március 24-én estélyt adott, melyen a náci párt helyi notabilitásai is részt vettek. Éjfél tájban, afféle szórakozásképpen felmerült, hogy végezni kellene a zsidókkal. Az ötletet a részeg vendégek meg is valósították: kiosztották a vadászpuskákat és lelővöldözték a zsidókat. Vagy tucatnyit átmenetileg életben hagytak. Az ő dolguk volt, hogy eltemessék a többieket, majd reggel velük is végeztek.

Sacha Batthyany a nagynénjéről írt, magyarul is megjelent könyvében 32 tényként fogadja el ezt a borzalmas történetet, és megjegyzéseket fűz hozzá. Az egyik: telefon érkezett a kastélyba, hogy „a foglyok között kitört a flekktifusz. Agyon kell löni őket.” Leírja, hogy a mészárlás két tanúját, egy Franz Muhr nevű fegyvermestert és egy Nicolaus Weiss nevű, túlélő zsidót még 1946-ban meggyilkolták. Ugyanekkor nyomozás indult és per kezdődött a kastély vendégei, Josef Muralter, Ludwig Kroll, Stefan Beigelbeck, Eduard Nicka, Franz Podezin, Hildegard Stadler és Hans-Joachim Oldenburg ellen, akik vezető tisztségeket betöltő nácik voltak Burgenlandban. A pereket azonban nem folytatták le, illetve két vádlottat (Beigelbecket és Stadlert) 1948 júliusában felmentettek. Podezin, aki a helyi Gestapo egyik vezetője volt és Oldenburg, a grófnő szeretője és a birtok intézője elrejtöztek. Ők egy ideig a grófnő svájci Luganoban lévő lakásában tartózkodtak, majd Dél-Amerikába távoztak. A fél évszázaddal később újrakezdett nyomozást nehezíti, hogy a legyilkolt zsidók maradványait rejtő tömegsírt mindmáig nem találják, és a tanúk titokzatos módon meghaltak. A kastély pedig még 1945. március végén leégett, a bútorait széthordták.

A Kőszegen történtek alapján nehezen hihető, hogy a rohonci gyilkosság „éjjeli multság” keretében történt, és vadászpuskákkal öldököltek. A grófnő vendégei azonban valószínűleg részt vettek benne, illetve utasítást adtak rá, majd pedig utána elmentek mulatni, „kikapcsolódtak”. A rohonciaknak, akik közül jó néhányan részt vehettek a mészárlásban, érdekük volt, hogy az elmenekült grófnőre fogják saját bűneiket a két nap múlva odaérkező oroszok előtt.

Ausztriában a felelősségre vonás alaposabb volt, mint nálunk. Legalább azoknak a nevét ismerjük, akik öltek, illetve utasítást adtak a gyilkosságokra. Viszont a rohonci tömegsírt földradarral és légi felvételek elemzésével még most is keresik.

JEGYZETEK

- 1 A nyugat-magyarországi holokauszt áldozatainak húsz-harmincezeres száma becsült adat. Ennél kisebb szám egyetlen szerzőnél sem fordul elő, mások harminc-negyvenezerre becsülik az embervesztést, a hegyeshalmi „halálmenetek” áldozataival együtt. De még a kőszegi áldozatok számát sem lehet pontosan megállapítani. A hivatalos veszteségadat 2500 fő, ami, ha elfogadjuk, hogy mintegy 5000-en voltak a két nagyobb táborban és más kisebb szálláshelyeken, azt jelenti, hogy Kőszeg minden második munkaszolgálatos élte túl. Tolnai László Kőszegi végállomás (Budapest, 1947) című visszaemlékezésében 1000-1500 halottat említ, a helybeliek 800-ra becsülték az áldozatokat.

- Gyöngyös Endre, a város polgármestere 1945. június 15-én kb. 2000 megölt zsidóról beszélt. Azokat, akik életben maradtak, a németek a szovjet csapatok közeledtekor vasúton elszállították, illetve gyalogmenetben hajszolták Németországba. Ahogy erről Hruza Judit beszámolt, 1945. április hetedikén Eisenarz mellett az őreik, hogy „megszabaduljanak tőlük”, egy szűk szurdokban vagy negyven percig lövöldöztek a foglyokra, és itt mintegy ötszázan haltak meg. Az ausztriai halálmenetről Alles Sweigen! (Mindenki hallgasson!) címmel 1993-ban dokumentumfilmet forgattak. A Michael Zuzanek által rendezett filmben, amit később a Magyar Televízió is bemutatott, Hruza Judit is szerepelt. A túlélők végül Mauthausenbe, Gunskirchenbe és melléktáboraikba jutottak, ahol kicsi volt az esély az életben maradásra. Így a kőszegi deportáltak közül legföljebb 800-an, 1000-en érték meg a felszabadulást. Vagyis legjobb esetben csak minden ötödik vésztele át a megpróbáltatásokat. Ez az arány érvényes az összes munkaszolgálatosra és civilre is, akiket a Józsefvárosi pályaudvaron kerítettek hatalmukba a nyilasok, és Nyugat-Magyarországra kerültek.
- 2 Az adatok forrása: Bakay Kornél: Jegyzetek a kőszegi Szálasi bunker történetéről és feltárásáról Savaria – a Vas Megyei Múzeumok Értesítője 2002/27 sz. 314 old.
 - 3 Kőszegi Krónika, 1938–1952. Székely László apátplébános feljegyzései, Szülőföld Könyvkiadó, 2015, 277 old.
 - 4 Horváth Ferenc – L. Kiss Csaba: Végjáték a határon, Kőszeg 1944–1945 Szülőföld Könyvkiadó, Budapest, 2015, 5. old
 - 5 Szita Szabolcs: Halálérőd Kossuth Könyvkiadó – ÁKV, 1989, 93 old.
 - 6 Karsai Elek: „...fegyvertelenül álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Karsai Elek. Magyar Izraeliták Országos Képviselőtétének kiadása, Budapest, 1962. I. köt. 95 old.
 - 7 Karsai Elek: i.m. II. köt. 672-673. old.
 - 8 Forrás: Magyarország orvosainak évkönyve és címtára. Bp. 1930–1936. évi kötetek.
 - 9 Rubányi Imre unokaöccsének szíves közlése.
 - 10 Hruza Judit: Túlélni a holokausztot, Holocaust Füzetek, 16. szám, 2002, 81 old.
 - 11 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ABSZTL), APR 319 V–92582
 - 12 Fővárosi Levéltár XXV.1. a V-92582, Nb. 2380/1945
 - 13 Szita Szabolcs: i.m. 173 old.
 - 14 Kőszegi Krónika, 1938–1952. Székely László apátplébános feljegyzései, Pál Ferenc jegyzeteivel, Szülőföld Könyvkiadó, 2015
 - 15 Kőszegi krónika, i.m. 268–269 old.
 - 16 A zárt alakzatban menetelő, vagy inkább vánszorgó munkaszolgálatosok képe többször is megjelenik Agota Kristof: A nagy füzet című, franciául írt regényében, mely érzékelteti azt a tébolyult, egyszersmind nyomasztó hangulatot, mely a városban uralkodott. A nemzetközi sikert aratott regényből Kőszegen forgattak játékfilmet.
 - 17 A nyilasterror hatása egy kamaszlány elítéleteire, In: 1944/1945: Társadalom a háborúban. Szerkesztette Bódy Zsombor és Horváth Sándor, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, 2015
 - 18 A nyilasterror hatása i.m. 47 old.
 - 19 Budapesti textiltechnikus beszámolója, DEGOB jegyzőkönyvi szám: 257
 - 20 Végjáték a határon, i.m. 69. old.
 - 21 Kőszegi Krónika, i.m. 276–277. old.
 - 22 Kőszegi Krónika, i.m. 249. old.
 - 23 DEGOB jegyzőkönyvi szám: 745
 - 24 DEGOB jegyzőkönyvi szám: 2246
 - 25 Budapesti szövőmunkás, DEGOB jegyzőkönyvi szám: 2323.
 - 26 Budapesti utazó beszámolója, DEGOB jegyzőkönyvi szám: 1895
 - 27 Budapesti tisztviselő beszámolója, DEGOB jegyzőkönyvi szám: 2188
 - 28 Karsai Elek: i.m. 678. old.
 - 29 DEGOB jegyzőkönyvi szám: 2246
 - 30 Szita Szabolcs: Halálérőd, i.m. 184. old.
 - 31 L. Kiss Csaba közlése
 - 32 Sacha Baththany: És nekem mi közöm ehhez? - A családom története, Helikon Kiadó, 2016

„Élet háza” a kerítésen túl

SÉTA A SZOMBATHELYI ZSIDÓ TEMETŐBEN

Zárt kerítéssel védett területen a Vásárcsarnok mögött, a Bercsényi Miklós utca 26. szám alatt (korábbi nevén: Rozmaring utca) található a szombathelyi zsidó temető. A vasajtót kulccsal nyitja Márkus Sándor, a Zsidó Hitközség elnöke, mielőtt belépünk, a ravatalozó mellett, ami kifelé nem mutatja az épület valódi funkcióját. Kísérőnk, Mayer László levéltáros, a Vas megyei zsidóság történetének kutatója és kiváló ismerője, ezért a hitközség tiszteletbeli tagjává fogadta őt.

Az „élet háza”-ban járunk, így hívják a zsidó temetőt, élet és halál viszonyának abban az értelmében, amit a sírköveken ismétlődő betűk is jelölnek: „lelke legyen bekötve az élet kötelékébe”. Eszerint a holtak az örök életbe lépnek át, a földi lét maradványa „itt van elrejtve” – mondják az ismétlődő héber betűk -, a „sírok házában”, ez a zsidó temető másik neve.

Maga a ravatalozó is mementó, 1946–47-ben építette újjá a chevra kadisa, a zsidó Szentegylet, amelynek feladatkörébe tartozott az elhunytak körüli teendők elvégzése és tisztességes temetése. A háború után alakítottak ki benne egy temetőgondnoki lakást, a ravatalozó helyiség egybenyílik a halottmosó kamrával. A hitközség vezetője elmondja, hogy temetéskor a férfiak jobbra, a nők balra állnak. A végső útra egyszerű fehér, zsákszerű halotti ruhát (kitli) adnak az elhunytra, a koporsó a vallási előírás szerint egyszerű ácsolat deszkákból. Az ősrégi zsidó imát, az istent dicsőítő, mindenhatóságát kifejező kaddist mondják a halott mellett is, amint az évfordulókon és egyes ünnepeken. A kaddishoz legalább tíz férfi kell, az elhunyt fiúgyermekének kötelessége megemlékezni az elhunytáról, tehát ő kéri fel a másik kilenc férfit az imára. (Ha nincs fiú utód, a lány kér fel tíz férfit.) A továbbiakban péntek esténként emlékeznek meg az elhunytól tizenegy hónapon át. Márkus Sándor megemlíti: a halott mellett szokás „süvet ülni”, vagyis a legalacsonyabb széken ülve a gyászoló hamut szór a fejére, beszabja a ruháját, és a temetésig – de három napig mindenképpen – azt viseli. Három napig lehet távol maradni a munkától, utána folytatni kell az életet. Tizenegy hónapig tart a gyász, utána a gyászoló köteles emlékművet készíttetni a sírra, megadni a végső formáját.

Mayer László a régi szokásokról beszél: a családban mindig a legidősebb fiú fogta le az elhunyt szemét, a szemhéjra cserépdarabot tettek. A halottas háznál le kellett takarni a tükröt, és a holtat úgy fektetni, hogy a lába az ajtó felé legyen. A szertartások később átkerültek a temetői ravatalozóba.

A Szentegylet levette a családok válláról a betegek látogatásának, ápolásának gondját, ellátta az elhunytak körül szükséges és temetéssel kapcsolatos teendőket. Azokról is gondoskodtak, akik hozzátartozók, leszármazottak nélkül haltak meg. A

chevra kadisa tagjai a halottak körüli szolgálatot – virrasztás, mosdatás, öltöztetés, az utolsó útra való kíséret, gyászbeszéd – önzetlen jócselekedetként végezték – ez volt a „micve” –, szentnek tekintették, hiszen nem volt várható érte viszonzás a földi életben.

Márkus Sándortól megtudjuk, a zsidó hitközség megalakulásával nagyjából egy időben, pár évvel később jött létre a Szentegylet 1843-ban, hiszen a halottaikat a vallási elvárásoknak megfelelően kellett eltemetni, lehetőség szerint még a halál napján, a sírt is aznap kellett megásni. A gyásznak is megvoltak az előírásai: a haláltól a temetésig, a temetés utáni első hét napban, aztán az azt követő egy évben. A boncolás tilos volt, mert a vallásos ember számára az a test megszenteltségtelenítése.

A temető létrehozása és a Szentegylet megalapítása a zsidóság szombathelyi illetve Szombathely környéki stabilizálódásának jelei voltak. Márkus Sándor meséli: a zsidók – három család kivételével – sokáig nem lakhattak a városban, csak azon kívül. (Az 1839–40-es országgyűlés mondta ki a szabad letelepedést, csak bányavárosokba nem lehetett beköltözniük.) Az akkor még Szombathelytől különálló Szent Márton községben éltek, ahol a 18. század végén még csak kettő, a 19. század elején pedig 16 család lakott. 1828-ban még a rohonci hitközség fiókja volt az itteni (1830 körül lett önálló), odaszállították a halottaikat. De a zsidó népesség bővülésével és a halál napján való eltemetés szokásának tarthatósága miatt szükség volt helyben temetőre, ezért földet vettek, minden bizonnyal ott, ahol már volt egy-két zsidó síremlék. Egyes sírokról ugyanis feltételezik, hogy 1825-ben vagy 1827-ben létesültek, miközben ezt a területet a templomvételi szerződés tanúsága szerint 1836-ban vásárolták Batthyány Fülöp hercegtől temetkezési célra. Valószínűleg azért itt a „szőkeföldi határban” hozták létre a „holtak birodalmát”, „minden élő gyülekezőhelyét”, mert itt már „kötöttek be lelket az élet örök kötelékébe”, hiszen ezen a részen laktak. A telek akkor megfelelt annak a vallási követelménynek is, hogy a lakott területtől 50 könyök (30 méter) távolságra volt. Batthyány Fülöp herceg húszezer téglát ajándékozott a temetőfal építéséhez.

Az 1795-ös megyei összeírás szerint 13 zsidó család lakott Szombathely mellett, Szent Mártonban és Perintben, egy pedig a városban, Jakob Engel. A jellegzetes családnevek ebből az időből: Salamon, Kohn, Porlitz. A második, akit Szombathely hivatalosan elismert lakójának Kohn Löbl volt, a harmadik Porlitz Farkas, a negyedik a Grünwald-család. 1846-os összeírás már közel 60 Szombathelyen élő zsidó családról tudósít. Ezekben az években tűnnek fel a Neumann, Stadler, Rechnitzer, Wolf, Mayer, Salamon, Pick, Rosenberg nevek. Ők lakhatási jogot az 1840. évi 29. törvénycikkely érvényesítésével kaptak. Neumann Ferdinánd 15 éven át volt a hitközség elnöke. Az 1800-as évek elején telepedett le itt Kohn Károly szabó és Stadler Izsák kereskedő, akiknek üzletét a leszármazottaik generációkon át működtették.

Mayer Lászlótól megtudjuk: a zsidó temetőben is megmutatkoznak a mindennapi élet ellentmondásai, az elmélet és gyakorlat keveredése, tükröződnek a zsidóságon belüli irányzatok, és hogy korszakonként változtak a szokások.

A régi zsidó temetők jellegzetessége az a különösen szép látvány, hogy a halál utáni egyenlőséget jelképezve nagyjából egyforma sírkövet állítottak mindenkinek, az egyik oldalon héber, a másik oldalon német gót betűs, később – az asszimiláció előrehaladásával – magyar felirattal. Főleg alacsony homokkő sztéléket alkalmaztak. Ezeket az időjárás mára erősen kikezdte, a betűk elmosódtak, a sarkok lekoptak, megrepedeztek, sok helyen rétegekben mállik a kő. A vagyoni különbségek a 19. század végén kezdtek megjelenni: a módosabb családok márványból és gránitból faragtatták a síremlékeket.

Márkus Sándor a zsidó hitközség kettészakadásáról beszél, amely az 1850 körül kibontakozó „felvilágosodás” nyomán következett be. Egy csoport meg akarta újítani a hagyományokat, a konzervatívok azonban ragaszkodtak a szigorú szabályokhoz. Az utóbbi közösség 1871-ben vált ki, és létrehozta az ortodox hitközséget. A két hitközség egymás mellett élt, és a temető is ennek megfelelően tagolódott neológ és ortodox temetkezési helyre, amit fallal választottak el.

A neológ temetőben járunk, a kohanita úton, ez a bejárathoz közel első sor, a hitközség szellemi nagyságai nyugszanak itt. Mayer László elmagyarázza: így adták meg számukra a tiszteletet, mert a tisztaság törvénye szerint régen csak az első sorig jöhetett egy főpap a zsidó temetőben, nem érintkezhetett jobban a holtak birodalmával, mert akkor nem mehetett volna be a szentélybe, számára tilos volt a halottak körüli tevékenység is. A szabály vonatkozik a főpapi leszármazottakra is, a család tagjainak is tilos „beszennyezni” magukat a túlvilágra átlépettek területén. Szintén a tisztaság törvénye miatt jelölik ki a temető területét kőfallal. A kohanitákat (akik a szertartásokat végezték) és hozzátartozóikat azért temették a kerítés mellé, hogy a leszármazottak eleget tehessenek majd a látogatási kötelezettségüknek a halálozás évfordulóján (Jahrzeit) és az „engesztelőnap” (Jom Kipur) előtti napon.

A sírkertben arra kérjük kísérőinket, mutassák meg azon neves családok sírjait, akik meghatározók voltak a szombathelyi zsidóság életében.

A bejárathoz közel balra Mayer László a Stadlerekről mesél. Itt van az egyik Stadler-sír, fekvő sírkővel jelölték Stadler Izsák nyughelyét. A temetőben beljebb vannak még Stadler-sírok, de azok másik családok, csak a névrokonok. Stadler Izidor berkeskedő odaveszett Auschwitzban, a felesége, anyósa és György fia nyugszik itt a szombathelyi zsidó temetőben. Dr. Stadler Ignác aliter „Dóri” ügyvéd nagy gazdagságot élvezett, az övé volt a Fő téri háromemeletes ház.

A fekvő kő alatt nyugvó Stadler Izsák az egyik legrégebbi zsidó kereskedő volt Szombathelyen. Morvaországban született, Nikolsburgban, onnan érkezett Vas megyébe, rőfös kereskedésével ő alapozta meg a család vagyonát. Először Szent Márton községben telepedett le, majd több mint húsz év után beköltözhetett Szombathelyre. 1841-ben boltnyitási engedélyt kért a püspöki város tanácsától. Indoklásában szerepelt, hogy 21 éve lakik Szent Mártonban, jóhírű és házalási díjfizetési kötelezettségének mindig eleget tett. A tanács első körben azzal utasította el a kérelmét, hogy nincs szombathelyi lakhatása. Ezért Stadler Izsák kibérelt a Gyöngyös utcában két szobát, egy konyhát, kamrát, és mint bérlő rőfös kereskedő újabb kéréssel fordult a

tanácshoz, ezúttal együtt igényelte a lakhatási és a boltnyitási engedélyt. Hamarosan meg is kaphatta, mert 1843-tól már nem szerepel a neve mellett a „szentmártoni lakós” jelző.

Halála után fiai, Salamon és Károly vitték tovább az 1864-től bejegyzett céget. „Stadler Izsák fiai” néven futott a társas vállalkozásuk, mígnem egyéni cégeket alapítottak, és a város leggazdagabb kereskedőiként szereztek maguknak hírnevet. Károly rőfös kereskedelemmel foglalkozott, Salamonnak rőfös- és divatáru kereskedése volt. Nagy szerepük volt a zsidóságon belüli ortodox-neológ szakadásban. Salamon az ortodoxok ellentáborának egyik vezéralakja volt, 1894-ben hunyt el. Károlyt modern üzletemberként tartották számon, kétszer nősült, feleségei: 1862-től Spitzer Róza, majd annak halála után egy évvel, 1897-től Reisner Ida. Károly 1888 és 1912 között az egyik legtöbb adót fizető polgár volt Vas vármegyében, a város képviselőtestületének is több mint 25 éven át tagja volt. Hitközségi elnöki szerepet is betöltött 1896–99 között, élenjárta a jótékonykodásban, 1913-ban halt meg 83 éves korában. Temetésén a szombathelyi zsidóságon kívül a soproni, kismartoni, csornai, jánosházi, sárvári, simonyi, beledi és a pápai hitközségek képviselői is részt vettek. A szertartás az elhunyt végakarata szerint a lehető legegyszerűbb volt, a sírja felett a végakarata szerint még gyászbeszédet sem mondtak, de Benedikt Márk rabbi azt azért elmondta, hogy Stadler életében jövedelmeinek egytizedét a szegényeknek adta, összesen 270 ezer koronát.

A szombathelyi zsidóság hagyományhű és az újításokat bevezetni akaró tagjai közötti ellentétek a 19. század közepétől bontakoztak ki a rituális fürdő kapcsán. A probléma abból adódott, hogy a neológok szerint megengedhető volt szivattyúval kiemelni a vizet a fürdőhöz, az ortodoxok szerint azonban továbbra is szükséges lett volna lemenni a forráshoz, a szivattyús megoldású fürdő rituális voltát megkérdőjelezték.

További viszályok keletkeztek a templomi ügyekben bevezetett újításokból, például abból, hogy bekerülhet-e az esküvő a templomudvarról a templom belső terébe.

A Stadler testvérek úgy mentek szembe a hagyománnyal, hogy 1859-ben külön magánvágót (sahter) bíztak meg az ökör levágásával, mivel a közösségi vágó nem felelt meg a kényelmi szempontjaiknak. Sőt mészárost is megbíztak, és az így levágott állat húsát a közösség több tagjának is elküldték. Az ortodoxok bepanaszolták őket a városi hatóságnál, mondván, hogy ez a vágási mód nem felel meg vallási előírásoknak, és rombolja a hagyományhű hívők tekintélyét. Ezt az ellentétet úgy lehetett feloldani, hogy jegyzőkönyvbe vették: a magánvágókat egyházi ellenőrzés alá kell venni.

Azokban az időkben, amikor a viszály kiéleződött, Königsberger Lajos volt a rabbi (a hitközség első rabbija). 1838-ban választották meg a köztiszteletben álló férfit, aki konzervatív beállítottságú volt, mégis engedett az évek előre haladtával egyre inkább kibontakozó, újítani akaró mozgalomnak. Ő azzal újított, hogy a felvilágosodás szellemében magyarul mondta a királyimát az addig megszokott héber helyett. 1861-ben

hunyt el. Bernstein Béla úgy emlékezett rá, mint „szelídlelkű és ritka jószívű rabbira”. Königsberger Lajos kétoldalú síremlékét is megtaláljuk a szombathelyi neológ zsidó temetőben – balra hátul –, egyik felén héber, a másik felén magyar felirattal.

A Stadler-család és a kettészakadó szombathelyi zsidó hitközség közös történetéhez tartozik még, hogy a Károly és Salamon által vezetette újítók külön akarták vallásukat gyakorolni, ezért elhatározták, hogy külön imaházat állítanak fel. Kérvényüket 1865-ben adták be. Ezzel a két csoport lényegében kettévált: „Mózes törvényeit minden részleteiben szigorúan megtartó” ortodoxokra és neológokra, akik megengedték maguknak, hogy némely vallási alapelvtől eltérjenek.

A Vas megyei központi bizottmány 1868-ban ülésezett a „míveltség és felvilágosodás” jegyében, célul tűzve, hogy jobb tanítók, rabbik legyenek, és hogy az ifjúság a vallásosság és a tudomány minden olyan eszközének birtokába jusson, ami bármely honpolgártól elvárható.

Az 1869-es kongresszusi szabályzatot, amely a neológoknak önállóságot kért, a konzervatívok nem fogadták el. Stadler Salamon 1871-ben a miniszterhez fordult azzal a kérelemmel, hogy különválhassanak, és az ortodoxok hadd alakítsanak önálló hitközséget. A „törvényhű” hitfelekezet tagjai még abban az évben szentesítették saját alapszabályaikat, így őket az állam „fennállóknak” fogadta el. A hitközség ezzel – a világ zsidóságának történetében példa nélkül álló módon – végképp kettészakadt. A Szombathelyen, Óperintben és Szentmártonban lakó, 238 családból (1274 személyből) álló zsidóságból kivált és megalakult az ortodox hitközség, amely 25 családot (124 főt) foglalt magába.

A ravatalozóval szemben, jobbra elől hat fekete márvány sírkő állít emléket a Pick család tagjainak. A levéltárostól megtudjuk: Vilmos volt köztük a leggazdagabb, fakereskedéssel, építőanyagok árusításával foglalkozott. Hirdetésében honi és stájerországi, saját fűrészelő üzemében metszett deszkáit ajánlotta, továbbá havasi erdeiből való kitűnő minőségű épületfáját, melyeket a vasút melletti raktárában árusított olcsó és szabott áron. 1867 után hatalmas vagyonra tett szert, de nem vette fel a milliomosok allűrjeit. *Dávid 1905-ben kikeresztelkedett, áttért evangélikus hitre, és a György nevet vette fel, őt a Szent Márton temetőben temették el. Különös ötletei voltak, neki köszönhető, hogy postaládát szereltek a szombathelyi villamos elejére, napórát szeretett volna felállítani a főtér közepén, meg akarta reformálni a rendőrség életét.*

A Pick sírkövek mögött egy szép magas oszlop a dr. Bernstein Béla neológ rabbi, történész, bibliafordító (1868–1944) lányának, Rózsikának sírköve, amelyen ez áll: „Viszontlátásra remélnék kesergő szülei. Béke veled!” Rózsika (1894–1904) egyike volt dr. Bernstein Béla három gyermekének, tízéves korában halt meg. Rajta kívül még két gyermeke volt a rabbinak: Leó és Eszter.

Dr. Bernstein Béla dr. Stier József húszéves működése és Berlinbe való távozása után került a rabbiállásba Szombathelyen 1892-ben. Vezetése alatt a zsidó hitközség modern ága új iskolát épített, 1900-ban iskolaalapot hoztak létre. Ugyanebben az

évben új iskolát építettek az ortodoxok is, Benedikt Márk vezetésével. Bernstein rabbi számára az ifjúság nevelése rendkívül fontos volt, úgy vélte, a még iskoláskorúak a legfogékonyabbak a hit és a vallásos tudás befogadására. Újjászervezte a középiskolai hitoktatást. Életcélja volt, hogy tanítson a templomban és az iskolában is. Dr. Bernstein Béla 17 éves tevékenysége egybeesett a város fejlődésével, polgárainak egyéni gyarapodásával, a zsidóság megerősödésével, amely a közösségi élet formáira is jótékonyan hatott. A neológ és ortodox hitközség 1871-es elkülönülése utáni évtizedek azzal teltek, hogy mindkét hitközség kialakítsa a maga intézményrendszerét, szervezeti egységeit. Bernstein Béla idejére elcsitulak a kedélyek, a neológok 1880-ban felavatták új zsinagógájukat, 1892-ben már községházat is építettek. A zsidóság az ő idejében (1892–1909) kezdett „magyarosodni”. Felváltva tartott német és magyar nyelvű beszédeket, magyar nyelvű imával vezették be az istentiszteleteket. A kétoldalú sírkövek, héber–német nyelvű sírfeliratok is az asszimilációval párhuzamosan kezdtek héber–magyarra változni.

Az országos hírű tudós rabbi 1909 áprilisában mondott le tisztségéről, mert Nyír-egyházára hívták főrabbinak. Alelnöke volt az Országos Rabbiegyesületnek, lefordította Mózes öt könyvét, a Tórát. A zsidók történetén belül szakterülete a 19. század volt, a szabadságharcban való részvételükről monográfiát írt, méghozzá Jókai Mór előszavával. 1944-ben Auschwitzban halt meg. A nevét viseli 2011 óta a szombathelyi zsidó hitközség kulturális központja, abban az évben vették fel a Bernstein Béla nevet, miután felújították az épületet.

Sétálunk a temetőben hátrafelé, Mayer László vezet. Névrokonának, Mayer Jakabnak kalapos boltja volt a Fő téren, egyébként pedig mész- és építőanyag kereskedéssel foglalkozott, téglagyárát 1861-ben alapította.

Deutsch Isak Mózes gazdag kereskedő volt, egyike a szombathelyi hitközség elnökeinek, igaz, rövid ideig (1871–74), de a közösség nagyon tisztelte erős jelleméért, okosságáért, kemény akaratáért. Állandó elöljárónak választották, és a templomi elöljáróság örökös díszelnökének, majd az irányító szervként működő, állam felé közvetítő 8. község elnöki pozícióját töltötte be. Az utókor megemlékezik arról, hogy mindig a közösség érdekeit szolgálta, elismerték diplomáciai érzékét, vallásos tudását.

Az egykori bombatölcsérhez érünk. A temető az 1944-es bombázáskor találatot kapott, sok sírkő hiányzik emiatt. Hat méter mély gödör volt itt, többször feltöltöttek, de még mindig süllyed, kissé meg is billent már a közepén elhelyezett világháborús emlékmű: „Szombathely – Németország 1944–45”. Valamennyi Vas megyébe visszatért zsidó dolgozott itt, hogy rendbe tegyék a területet. A felirat: „Testvéred vérenek hangja kiált fel hozzám a Földből.” (Mózes I. 4. 11.) „A bibliai szeretet gyöngédségét elsöpörte a féktelen gyűlölet. Bajtársaitok kegyeletes szervezete örök okulásul emelte emléketekre.” Az emlékmű körül a Vas megyéből behozott „vidéki” zsidó emlékköveket látunk. A háború után egy ideig még működött a szentgotthárdi, vasvári, körmendi (ez a legtávolabbi) zsidó hitközség, aztán megszűntek, és a szombathelyi maradt az egyetlen működő. Itt van az a vasvári három tábla is, melyek az ottani zsi-

nagógáról származnak. Látunk első világháborús emlékkövet is, amely a vasvári, szentgotthárdi és szombathelyi elesettek számára fejezi ki az utókor tiszteletét.

Megyünk tovább: a 2017-ben száz éve elhunyt Goldstein Miksa főkantor és egyházi zeneszerzőről (1857–1917) azt meséli a levéltáros: nagyon szépen énekelt, meglepő módon világi rendezvényeken is fellépett, vegyes kórust szervezett, magánórákat adott énektanárként. Királyi imát szerzett, Ferenc József, az Osztrák-Magyar Monarchia uralkodója is elismerte. Dr. Bernstein Béla rabbi idejében is ő volt a főkantor, 1892-ben újsághír volt, hogy a zsidó templomban leánykar szerepelt.

A jobbra vezető úton befordulunk, Márkus Sándor hátravezet minket a szülei sírjához. Márkus István (1914–1991) a Sabaria cipőgyári mintabolt vezetője volt, Benedek Magdolna (1923–1997) a Forgóban vezetett egy rövidáru boltot.

Édesapámat 1938-tól bevonultatták a katonasághoz, 1939-től munkaszolgálatra. Több helyen dolgozott, utoljára Sopronkőhidán a kőfejtőben, 1945-ben jött haza. Fokozatosan megvakult, elvesztette az érzékszerveit. Auschwitzban halt meg az első családja, felesége, két gyereke, a rokonai. Édesanyám Auschwitzból tért haza szív- és érrendszeri betegséggel. Mindketten a hozzátartozóikat keresték Jánosházán, ott találkoztak véletlenül. Összeházasodtak, ezután született a nővérem, Kató 1948-ban, utána 1950-ben én.

A „sorstalanság”-ról beszélgetünk, hogy mit jelent ez a szó, van-e az ember sorsa helyett egy másik, mennyire meghatározóan sodorja szálait az egyén lehetőségein kívül a környezet és a történelem.

Inkább éreztem, mint értettem, amit erről anyu mondott. Három barakkra volt tőle a halál, a gázkamra, de nem félt. Az volt félelmetes és fájdalmas, hogy elvették a jogát, hogy akkor menjen ki, amikor szüksége van, akkor feküdjön le, amikor pihenni akar. Ez a sorstalanság. Ha nem engedik élni az életemet, kívülről nézem a helyzetemet, és nem tehetek semmit. Nem tudom olyan jól megfogalmazni, mint ahogy érzem. A hovatartozásom nagyon fontos, ide szeretnék temetkezni a szüleimhez, akik az életet adták. Vegyes házasságban élek, 44 éve boldogan. A feleségem a szüleihez szeretne temetkezni a Jáki úti temetőbe.

Márkus Sándor 2010 óta a hitközség elnöke, ahogy mondja, előtte Jelinek Endre töltötte be ezt a pozíciót (2002–2010). Megkeressük Lakatos János, Hanzi bácsi (1923–2010) sírját a temető másik részében, balra hátul, a neológ és az ortodox temető közt húzódó fal közelében található a feleségével együtt. Mindkettő tele van kavicsal, valószínűleg nemcsak a hozzátartozók, hanem a hívek is rendszeresen látogatják. Hanzi bácsi a Villamosipari Szövetkezet elnöke volt, elődei – Hacker Ivántól Szántó Lászlóig – eredményeire támaszkodott, társadalmi kapcsolatait kamatoztatva új fejezetet indított el a szombathelyi zsidóság életében, a nyitás gondolatával. A kárpótlás során ő igényelte vissza a zsidó vagyont. Neki köszönhető, hogy visszakapták a volt neológ általános iskola Zrínyi utca 17. szám alatti épületét, amit aztán Márkus Sándor átalakíttatott – pályázati pénzből, zsidó hitközségi önrőből, a szombathelyi önkormányzat és a MAZSIHISZ támogatásával –, ebből lett

2015-ben a zsidó Kultúra Háza, ahol 2016-ban berendezték a Szemtől szembe című állandó kiállítást.

A hitközség Ország László szótárkészítőtől vásárolta meg több mint száz éve a Batthyány tér 9. szám alatti épületet, aminek a felújítását a szintén Hanzi bácsi által visszaigényelt zsidó öregek otthona árából valósították meg.

A zsidó aggok menháza a Zrínyi utca 15. szám alatt volt. 14 embert tudtak ott elhelyezni. Az ötlet még a neves Geist-család egy tagjától, az 1913-ban elhunyt Szergényi Geist Lajos hitközségi elnöktől származott, akinek ez a terve jóval a halála után valósulhatott meg a fiai segítségével. 1926-ban építették fel közadakozásból, amelyhez az ifjabb Geistek – Jenő, Lipót és Henrik – is jelentős mértékben hozzájárultak. A kivitelezés motorja dr. Glück Gyula, hitközségi alelnök lett, aki nyugdíjas ezredes-orvosként sok időt szánhatott az építkezés gondjaira.

Az épületet tehát Hanzi bácsi igényelte vissza az államtól, aztán eladták, mert öregek napközijének tervezték, de a vallási előírás szerinti fenntartási költséget (kóser ellátást) nem tudták vállalni.

Megvették a Battyhány téri emeletes házat, ami ma a Bernstein Béla Kulturális Központ, ahol rendszeresen vannak kulturális programok, nemcsak a zsidó hitközség tagjai számára.

Nyitottak akartunk lenni a város felé, ehhez pedig szalonképessé kellett válnunk. Rendbe kellett hozni az épületeket, hogy érdeklődőket tudjunk fogadni – mondja Márkus Sándor. – 2010 előtt a hitközség egy zárt közösség volt. Azóta megnőtt irántunk az érdeklődés, és mi ezt örömmel vesszük. A kiállításainkra hoznak iskolai osztályokat, csoportokat, járt nálunk a bécsi zsidó–keresztény társaság harminc fővel, a new york-i Holocaust Múzeum (ez a világon a legnagyobb) múzeum képviselői, jönnek a budapesti és más vidéki hitközségek tagjai. Minden héten keresi valaki a hozzátartozóját a temetőnkben. Nehéz feladat, mert sok kő megkopott, nem mindig olvashatók a feliratok.

Visszafelé, a fősétányhoz képest balra vezető úton előre haladva egy betűiben frissen aranyozott fehér márvány sírkőhöz érünk, George Nauke (1922–1923) fekszik itt. Az egyéves fiúcska nevét az Amerikában élő dédapja találta meg nemrégiben a családi iratok között. Nem tudott addig a gyermekről, és az egész világon kutatott – Franciaországban, Németországban, Magyarországon is –, mígnem itt Szombathelyen Márkus Sándor segítségével meglelte a dédunokájának sírját. Rabbit hozatott, újraszentelték a sírt, az egész hitközség itt volt az ünnepen, nagyon együtt éreztek a dédapával, akinek ennyire fontos volt, hogy a lelkére ölelje, a csalárendszerének emlékezetébe visszavegye a mindössze egy évet élt kisfiú emlékét.

A bejáratához képest egyenesen előre menve érünk a hátsó falhoz, a nagy fekete márványkövek között megtaláljuk a Geist-család egyes tagjainak síremlékeit. Mayer Lászlótól megtudjuk: a Szombathelyre költöző zsidó családok 1849 és 1867 közötti, második letelepedési hullámával jött Geist Leopold/Lipót (1819–1879), aki korábban Oszkóban (Felsőoszkón) élt feleségével, Wohl Juliannával. Rőfös kereskedelem-

mel foglalkozott, mikor 1854-ben letelepedési engedélyt kapott Szombathelyen, lisztet és főzeléket is árusított. A mai Fő tér 40. számú házat vette meg, amelynek emeletén a kétgyermekes családjával lakott, az alsó szinten szöveteket és kelméket árusítottak. A hitközség 1871-es szétszakadásakor az ortodoxokhoz tartozóként írták össze.

Lajos és József nevű fiai közül az előbbi ért el nagy sikereket, gazdagságot és társadalmi elismerést, sőt Ferenc József magyar nemességét is adományozott neki.

Szergényi Geist Lajos (1842–1913) még Felsőoszkón született, csak négy elemi végzet, de sikeres vállalkozásai hatalmas gazdagságot hoztak számára, összesen több mint tízezer hold földbirtokot vásárolt a környéken, Horvátlövön, Németlövön, Felsőbeleden, és Szergényben is. A pályáját úgy kezdte, hogy a családi üzletet vezette egy darabig, amit aztán átadott unokatestvérének, Geist Sándornak, ő pedig az 1880-as évektől gőzgépes fűrésztelepet működtetett, ahol évi 22 ezer tonna tűzifát és fűrészárut állított elő. Fakereskedéssel foglalkozó egyéni cégébe felnövekvő fiait, Sándort és Jenőt is bevette, így 1901-től Geist Lajos és fiai néven folytatták tevékenységüket, amely 1906-ban téglagyártással és cementgyári anyagok eladásával egészült ki. Hirdetésük szerint irodájuk a Söptei úton volt két telefonszámmal. Geist Lajos társasági vállalkozásban, Berger Zsigmonddal közösen hozta létre a gőzfürdőt, majd a kádfürdőt. Mű- és gőzmalmot is működtettek a századforduló táján a Gyöngyös patak hajtóerejét kihasználva évi kétezer tonna kapacitással. Az így növekvő vagyont bérházak építésébe fektette, emeletes lakóházakat építtetett a Thököly, a Malom és a Szelestey utcákban, földeket vásárolt. Felkerült a legtöbb adót fizetők listájára, részt vett a városi képviselő-testület munkájában.

Tizenöt évig a neológ hitközség elnöki tisztét is betöltötte, 1898-ban választották meg elnöknek. Saját gazdagsága felépítése mellett a hitközséget is felvirágoztatta. A közélet, a kereskedelem és a gazdaság terén elért eredményeiért 1913-ban nemesi címmel – szergényi előnévvel – tüntette ki őt és utódait Ferenc József uralkodó. A gyáros és földbirtokos ezután nem sokkal meghalt Abbáziában gyógykezelés közben, hazahozták a holttestét. Temetésén nemcsak a rokonok, hanem a város és a megye, a szombathelyi és a vidéki zsidó hitközségek, a kereskedők társulata képviselői vettek részt.

Szergényi Geist Lajosnak hét felnőttkort megért (és három kiskorában elhunyt) gyermeke volt: Sándor, Jenő, Hermina, Izidor, Henrik, Lipót, Tivadar. Az apa sírkövének közelében két fia nyugszik: további két nagy fekete gránitkő örzi, dr. Geist Tivadar (1883–1924) ügyvéd és Geist Lipót (1879–1939) mérnök emlékéért. A várospolitikába bekapcsolódó Tivadar 1918-tól bekerült a városi képviselő-testületbe, és ezen kívül még számos pozíciót betöltött: elnöke volt a Vasmegyei Háztulajdonosok Szövetségének, az Árvizsgáló Bizottságnak, igazgatósági tagja a Vasmegyei Általános Takarékszövetkezetnek. Aktív tevékenységet folytatott a Gazdaszövetségben. Lipót a budapesti műszaki egyetemen tanult, majd diplomaszerezése után mérnöki és építómesteri irodát nyitott 1908-ban Szombathelyen. Spitzer Ellával kötött házasságából született 1912-ben Geist Tamás, akit az édesanyjával, a nagynénjével és

sok más szombathelyi zsidóval együtt 1944-ben gettóba költöztettek, majd felkerültek a halálvonatra.

Márkus Sándor megmutatja itt az egyik sírkövön a vandál módon odakarcolt x-et, a 60-as években a kőtolvajok így jelölték, amit el akartak vinni, vitetni. Útközben elmagyarázza, a zsidó temetőben milyen fekvésben kell temetni a halottat: úgy kell megásni a sír hosszát, hogy a fej nyugatra legyen keletre néző arccal.

A főszótárhoz képest balra fordulva megyünk a hátsó úton, itt található Kohn Lebl Jakab (1837–1923) sírja, aki nem más, mint a Kovács Nagyszálló egykori tulajdonosa. Kovács Jakab 1915-ben nyitotta meg a 100. évfordulójára már kétes sorsúvá lett Savaria Szállodát, benne elsőrangú kávéházzal, étteremmel, vígadóval és cukrászdával, és a világháború első évében sokak szerint fényűzésnek számító szolgáltatásokkal: központi fűtéssel, lifttel, hideg és meleg vízzel, 115 kényelmesen berendezett szobával. Továbbá olyan közéleti szerepvállalással – a szálló helyet adott a város reprezentatív rendezvényeinek, jelentős kulturális műsoroknak –, amely a polgári Szombathely szimbólumává tette. A Kovács Szálló zsidó baráti társaságok rendszeres találkozóhelye volt. Nyári estéken a kerthelyiségben jöttek össze a belvárosi üzletek tulajdonosai, hogy feleségeikkel együtt könnyed szórakozással múlassák az időt.

Mayer László szerint Kohn/Kovács Jakab (a nevét 1895-ben magyarosította) talán nem a legjobb történelmi időben álmodta meg ezt az igényes szállodai „nagyüzemet”, de amikor nejével, Szeidler Annával és üzlettársával (aki a veje is volt), Schönfeld Nándorral 1911-ben beterjesztették ajánlatukat a városi tanács elé, még nem tudhatták, hogy a világháború keresztülhúzza majd a számításukat. Belevágtak a nagyszabású építkezésbe, és sikeresen végigvitték a tervüket. A városban akkor ez nem mindenkinek sikerült, nem épült meg a postapalota, a főreáliskola megépítése tizenöt évet csúszott, a kórház 1929-re készült el. A „nagykávés”-nak is nevezett Kovács Jakab és családja az idegenforgalmat szerette volna növelni Szombathelyen, de a forradalmak és a háborúk idején más célokra is szolgálatba vonták: átmenetileg volt itt főposta, katonaszállás, városi rendőrség, proletár étkező, de végül is átmentették a szállót a nehéz időkön. Szecessziós eleganciája, hangulata végigélte a 20. századot, és sokáig megmaradt a társasági és kulturális élet egyik jelentős színhelyének. Az öreg Kovács halála után a leszármazottak – a fia és három veje – 1941-ig vitte az üzletet családi részvénytársaságként, akkor a cégnév megváltozott, kikerült belőle a Kovács, ezért a szálló homlokzatáról is levették a nevet.

A szállós Kohn/Kovácsok emlékét a zsidó temető sírkövei őrzik. A feleség egy helyen nyugszik a férjével. Fiuk, dr. Kovács Ármin (1869–1942) Bécsben végzett orvosként, a szlovákiai Teplice (Trencsénteplic) gyógyfürdőjében folytatott praxist, 1914-től a családi vállalkozás igazgatósági tagja lett, majd apja halála után átvette a részvénytársaság vezetését. Szombathelyen, a Kovács szálló egy bérelt szobájában hunyt el.

Legidősebb lányukat, az 1872-ben született Jenny-t (Eugénia) egy zalai vasúti tisztviselő Schönfeld Nándor (Ferdinánd) vette el, aki benősülve a Kovács családba

belépett apósa kávéház- és szálló vállalkozásába. Üzlettársként jelentős szerepet töltött be a nagyszálló felépítésében, a társaság főrészesvényese, társtulajdonosa, alelnöke volt. 1933-ban bekövetkezett haláláig igazgatta a kávéházat. Középső lányukat, az 1874-ben született Rózát Tolnai (Klein) Gyula vette feleségül, 1917-ben kapcsolódott be a cégvezetésbe, amiből ki kellett lépnie 1929-ben súlyos betegség miatt, hamarosan el is hunyt. Legkisebb lányukat, az 1876-ban született Fridát (Friderika) egy pápai bornagykereskedőhöz, Berger Józsefhez adták, aki a szállórészleget vezette.

Amikor 1934 tavaszán a két lány, Jenny és Róza bekapcsolódott a cégvezetésbe, már mindketten özvegyek voltak. A harmadik generáció 1937-ben lépett színre: az unoka, a legkisebb Kovács lány fia, Berger (Bercsényi) Zoltán jogi végzettséget szerzett. Behívták munkaszolgálatra, a szerbiai Borba vitték a rézbányákhoz dolgozni (mint Radnóti Miklós költőt, aki 1944 májusától dolgozott ott), Berger Zoltán halálát Borban dátumozták 1944. szeptember 17-re.

A család többi tagját: a Berger házaspárt, Fridát és férjét, özv. Schönfeld Nándor-nét, Jenny-t, és özv. Tolnai Gyuláné Rózát 1944. május 13-án költöztették a szombathelyi gettóba. Másfél hónap múlva az egykori Mayer-gyár területére hajtották őket, innen indították azt a két transzportot a koncentrációs táborba, ahonnan nem tértek haza.

A Kohn/Kovács család történetének végére érve, folytatjuk temetői sétánkat.

Hirschler János templomi előljáró sírkövén – a korsó szimbólum alatt - azt olvashatjuk, hogy „munkában, szeretetben és Istenfélelemben eltöltött élet után 72 éves korában halt meg 1926-ban”.

Sok sírt befutott a borostyán, van, amit teljesen beborít a repkény. Márkus Sándortól megtudjuk: a több mint kétezer sírből körülbelül 170-et gondoznak a hozzátartozók, a többit nem, mert nincsenek leszármazottak.

Friss virágot látunk az egyik síron, amely keresztény jelkép, a vegyes házasságoknak köszönhetően jelenik meg a zsidó temetőben, ahol csak követ szokás elhelyezni egy ősi hagyománynak megfelelően. Onnan származik, hogy a forró sivatagban sírt ásni nem lehetett, ezért a holtakra köveket hordtak, kőrakás alá temették két okból: ne szabaduljon ki a lélek, a testet pedig ne hordják szét az állatok.

„Bálvány” a zsidó temetőben nincs a 10. parancsolat szerint, vagyis nincsenek arcképek a sírokon – hívja fel a figyelmet Mayer László. Vannak viszont szimbólumok, sétánk a továbbiakban ezeket keresi. Visszatérő motívum az áldásosztó kohanita kéz, amely azt jelenti, hogy az elhunyt főpapi leszármazott volt, a levita korsó, amely arra emlékeztet, hogy a Szentély körüli szent teendőket végezte, aki itt nyugszik. A jelképek sokszor a foglalkozásra utalnak: a korona ábrázolás rabbit jelöl, az író toll Tóra-másolót, a kés körülmételőt, a hangszer zenészt, kántort vagy jó hangú zenei talentumot. A sírok díszítőeleme lehet a Dávid-csillag, a hétágú Menóra vagy más gyertyatartók, esetleg állatok: oroszlán, medve, sas, szarvas, galamb, hal. Ezek utalhatnak a családnévre, de hordozzák az ősi szimbolikus tartalmakat is: a szarvas és a medve a családi békét, a sas a felemelkedést, szeretetet és gondoskodást. A fűzfa le-hajló szomorú ágai a gyászoló lelkére utalnak, de a fa az életfa motívum is egyben, a

születés, halál, újjászületés körforgásának szimbóluma, amely vigaszt nyújthat a maradóknak.

Különlegesen szép, egyedi sírkő az 1932-ben elhunyt *Kardos Elláé*, amelyet Rumi Rajki István szobrászművész (1881–1941) készített, aki 1921 és 1935 között élt és alkotott Szombathelyen, majd Budapestre költözött. A fehér márványból faragott haldokló hatyú hátere művészién kiképzett fekete gránit. Kardos Ella a sportban ért el jelentős eredményeket, megbecsült személy volt Szombathely társadalmában, a korabeli hírforrás szerint általános szeretetben volt része. A Rumi Rajki domborművel méltó síremléket kapott, amelyet Horovitz József dr. főrabbi avatott fel.

Temetőfalhoz érünk, amely a neológ és ortodox temetőt elválasztja. Nem rögtön húzták fel a zsidó hitközség 1871-es szétszakadása után. Bernstein Béla írta le, hogy a hagyományhű és újító irányzat intézményrendszerének teljes szétválasztása hosszú folyamat volt, csak a századforduló után fejeződött be. A neológok az 1880-ban átadott új zsinagóga mellett községházat alakítottak ki, új paplakot építettek és új iskolát avattak. A temető használatának mikéntje miatt 1881-ben vált kibékíthetetlené az ellentét, akkor választották le fallal az ortodoxok a neológokétól, és külön Szent Egyletet alapítottak.

Az ortodox temető ajtajához lépünk, csak kóddal lehetne bemenni, de ide a lábát sem teheti be, aki nem zsidó. Csak benézhetünk, és befényképezhetünk az ajtón vagy át a kerítés felett, de nem léphetünk be. Az ajtón egy érdekes írás olvasható a brooklyn-i zsidóktól. Márkus Sándor elmondja, hogy a zsidó vallás szerint a temető feletti rendelkezési jog rituális értékű, és ez magyarázza, hogy Brooklynból miért jelentkezett be a Vas megyéből elszármazott ortodoxok egyesülete: igényt tartanak a temetőre, mert itt vannak az őseik.

A régi szép, nagyjából egyforma sírkövek azt a halálon túli egyenlőséget mutatják, amit a vallási szabályzat megkövetel. Ide már nem temetkeznek, mert nincsenek Szombathelyen élő ortodoxok.

A temető körbekerítését az amerikaiak csináltatták meg 2011-ben, amikor felújították a régi romos kerítést. A Szőkeföldi utca felőli részen az új kerítés 2016-ban készült, a város és a hitközség közösen építtette, mikor a neológ temető bővítéséhez szükséges volt. Így alakult ki 46 méter hosszán, 9 méter szélesen egy új temetőrész 64 sírhellyel. Ez a nadrágszij parcella egészíti ki harmadikként az eddig két nagyobb egység alkotta zsidó temetőt. A hitközség vezetőjétől megtudjuk, hogy betelt a neológ temető, azért kellett bővíteni, hiszen ezt nem lehet lezárni, mint az ortodox részt, az itt élő neológoknak továbbra is szükségük van a túlvilági „élet házára”, ahol a „lelküket bekötik az örök élet kötelékébe”. Az ortodox temető kőkerítésén túli bővítés teszi a sírkertet a további időkre befogadóvá.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Weber Edina: A szombathelyi zsidó temető – szakdolgozat – Országos Rabbiképző Intézet Midreshet Jerushalaim Tanárképző Főiskolai Kar 1998. Témavezető: Dr. Schöner Alfréd
- Bajzik Zsolt: A szombathelyi izraelita temető története – In: Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 1998/ 2. p. 53-64.
- Horváth József – Mayer László: A Kovács család és a Szombathelyi „Kovács” Nagyszálloda Részvénytársaság – Életünk folyóirat 2015/7-8. 23-38. p.
- Napihír. Síremlékavatás. = Hír, 1933. nov. 16. p. 3.
- Mayer László: Egy szombathelyi kereskedő – Stadler Károly – pénzbefektetései a századforduló tájkán. In: Előadások Vas megye történetéről. 3. (Vas megyei levéltári füzetek; 9.) Szerkesztette: Tilcsik György. Szombathely, 2000. p. 183 – 193.
- Mayer László: „Rend a közösségi ügyekben, műveltség és felvilágosodás.” – A szombathelyi zsidóság neológ és ortodox irányzatának elkülönülése 1867 és 1871 között. In: Előadások Vas megye történetéről. 3. (Vas megyei levéltári füzetek; 9.) Szerkesztette: Tilcsik György. Szombathely, 2000. p. 113-122.
- Szombathely 1777–1927 – Jubiláris emlékalbum, szerkesztette: Fehér Károly - Az 1990. évben alakult Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata 100. közgyűlése alkalmából készült hasonló kiadás. Megjelent száz számozott díszkötésű és ezer fűzött példányban. 1997. október 23.
- Mayer László: Vas vármegyei zsidó családok 1. rész – A szergényi Geistek. In: Vas Megyei Helytörténeti és Honismereti Közlemények 2014/2. p. 21–29.
- Bernstein Béla emlékkönyv – Partes Populorum Minores Alienigenae – Történelmi és nemzetiségi folyóirat – Journal of history and national minority, Szombathely, 1998. Kiadó: Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Történelem Tanszéke. Fellelős szerkesztő: Mózer Ibolya.

Tiszaeszlár és korrobori – ma

1977-ben a Neue Zürcher Zeitungban Eva Haldimann így beszél: „A magyar alföldi falu neve, Tiszaeszlár, még ma is szimbólum, úgyszólván a magyarországi antiszemitizmus szinonimája.” 1916-ban az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat évkönyvében Vajda Béla losonci főrabbi pedig így: „A vérvád, a magyar józanság és szabadelvűség ellen intézett orvtámadás, csúfos kudarcot vallott. A hirtelen támadt viharfellegek szétfoszlottak, a józanság diadalmaskodott, és a hazai zsidóság újra békében folytathatta munkáját az ország javáért.”

Míntha nem is ugyanarról beszélnének.

Sok oka lehet ennek, de a legfontosabb 1944 tavasza és nyara. Ugyanis 1977-ben Haldimann Éva tudja, hogy mi történt '44-ben. Tudja, hogy március 19-én a német csapatok megszállták Magyarországot, hogy magyarok és németek április-május folyamán gettókba gyűjtötték a zsidókat, majd május közepétől június végéig a vidéki magyar zsidóság többségét deportálták Auschwitzba. Ismeri a nyomorult októberi kiugrási kísérlet utáni lidérces heteket, a nyilas hatalomátvételt, a Duna-parti sortűzeket, a halálmeneteket. Vajda Béla viszont 1916-ban el sem tudja képzelni, hogy ami huszonnyolc év múlva megtörténik majd, az megtörténhet. Ez a nyolc-tíz hónap a legfőbb oka, hogy ők ketten – és mások is – másképp néznek Tiszaeszlárra, magyarságra és magyar hazára.

Solymosi Eszter esete és a „nagy per” évei, 1882–83, egy folyamat közepe táján helyezkednek el. A folyamat a magyarság és a zsidóság egy részének – a Magyarországra telepedetteknek – közös története: pontosabban az országba érkezett zsidóság tömegeinek beolvadása a magyarságba. Még pontosabb, ha úgy fogalmazunk, hogy a folyamat a zsidóság egy tetemes hányadának magyarrá válása. Nem egyszerű és nem fájdalommentes folyamat, így aztán a változó történelmi körülmények közt mindig több-kevesebb ellenzője akadt mind a befogadói, mind a befogadotti oldalon.

A folyamat háromszáz éve tart. Mert ugyan magyarok és zsidók legalább ezerkét-száz éve tudunk egymásról, de mi most csak az utolsó háromszáz évre koncentrálnunk. Mert a ma Magyarországon élő zsidók ősei ebben az időben érkeztek. Régebbi korok magyarországi zsidóival nincs kontinuitás, ugyanis 1700 körül, a török kiűzését követő évtizedekben, nem élt számottevő létszámú zsidó ember az országban.

BEFOGADÓ MAGYARORSZÁG

What next? (Mi jöhet még?) című könyvében G. A. F. Knight azt mondja, hogy a 19. század végi kelet-európai pogromok miatt Magyarország felé zajló menekülés nyomán kialakult egy kép a zsidóságban, hogy az európai országok közül vitathatat-

lanul Magyarország az, amelyik a leginkább hajlandó befogadni a menekülőket. Knight – nem kis egyszerűsítéssel élve – azt is elképzelhetőnek tartja, hogy a különben is soknemzetiségű országban talán kevésbé tűnt fel az idegen etnikum.

Ady Korrobori-cikkét sokan és sokféle elképzelés alátámasztására citálták már, nekem az ausztráliai őslakók halálos-erotikus szerelmi táncát idéző írásnak egyetlen mondata tűnik lényegesnek (akár Knight naivitásának tükrében is): „Itt egymást fojtogatva a szerelemtől, vagy új népet produkálunk, vagy pedig utánunk az özönvíz.” Ady a magyarságra és a magyar zsidóságra gondol. Akár igaza van, akár nincs, ebben az írásban ez a mondat a legfontosabb, minden más csak stílus. Vegyük tudomásul mi – szkítából, hunból, avarból, kunból, törökből, svájból, örményből, ruszinból, románból, szlovákból stb. lett – magyarok, hogy zsidókból is vagyunk. Különben baj lesz.

Az 1941 decemberében megjelent *Második zsidó sárgakönyv* családott szerzője, D. Sabbatai (Dr. Szilágyi Dénes) nem kevesebbet állít, mint hogy a magyarországi zsidóság beolvadására „akkor sem került volna sor, ha hajlandók lettek volna beolvadni”, ugyanis Magyarországon „nagyobb a zsidók száma, semhogy beolvadásuk lehetséges volna”. Ő tehát szkeptikus a korrobori-táncot illetően. De nem a befogadói gesztus hiánya, hanem az országba betelepült zsidóság hatalmas száma és magas aránya miatt.

Michael K. Silber ma nem úgy látja, mint a III. zsidótörvény árnyékában élő, elkeseredett Sabbatai. „Az első világháború táján a magyar és különösen a budapesti zsidóságot a kontinens egyik legjobban asszimilálódott zsidóságának tartották – írja a jeruzsálemi történész professzor. – Az előző ötven évben a zsidók lelkesen sajátították el a magyar nyelvet, még az ortodox zsidóság széles rétegei is magyarul beszéltek (...), sokan fogadták el lelkesen a magyar nacionalizmust, míg a budapesti születésű Herzl Tivadar cionista ideológiája csak kevés követőre talált.”

Stern Samu, a Pesti Izraelita Hitközség elnöke, a zsidók törvényi egyenjogúsításának hetvenedik évfordulóján, 1938-ban is nosztalgiával emlékszik vissza a kiegyezés utáni fél évszázadra. „Jól ment a dolga az országnak. A béke boldog korszaka volt ez, a munka és az érvényesülés szabadságának korszaka.” Ugyanakkor Stern, a Magyar Izraeliták Országos Irodájának vezetője, a kormánypárti zsidóságot képviselő magyar királyi udvari tanácsos természetesen tiltakozik az áprilisban beterjesztett, majd májusban kihirdetett első zsidótörvény ellen, és tiltakozása nem nélkülözi a „kötelező” irredenta és antibolsevista fordulatokat sem.

KÖLCSÖNÖS ELFOGADÁS

Tudjuk, hogy léteztek az I. világháborús vádak: hogy a zsidók elkerülik a bevonulást, a háborún is vagyonosodni akarnak, papírtalpú bakancsot, silány ruhát gyártanak a hazájukért szenvedő és életüket áldozó magyar katonáknak. Tudjuk, hogy a vádaskodásnak volt alapja, a hadiszállítások és a korrupció szépen összefonódtak, és a megvádolt vállalkozók – ahogy Romsics Ignác is írja – „az antiszemita érzülettől

befolyásolt emberek szemében könnyen váltak a zsidóság egészének mentalitását megtestesítő, szimbolikus alakokká”. Csakhogy ott vannak a *Magyar hadviselt zsidók aranyalbumának* kezdő sorai – „magyarok vagyunk és nem zsidók, nem külön nemzetbeliek, mert csak imaházainkban vagyunk külön vallásfelekezet” –, és ott vannak a hősiességért adományozott Vaskorona-rend lovagjainak nevei, és az esetekké neveik. Tudjuk azt is, hogy létezett numerus clausus, később pedig a zsidótörvények. A forrásokból mégis arra következtethetünk, hogy mindezek ellenére, még a második világháború előestéjén, sőt a háború éveiben is működött a magyar-zsidó szövetség, a kölcsönös elfogadás.

Knight 1935 és 1940 közt a budapesti Skót Misszió vezető lelkésze volt, tehát nem olvasmányokra hagyatkozik, hanem saját tapasztalatait foglalja össze, amikor így ír: „Magyarországon alig volt olyan település, ahol izraelita vallású tanulók ne lettek volna az osztályokban, és ezek a kitűnő tanuló gyerekek az iskolapadban nemigen találkoztak antiszemitizmussal. A sértő megkülönböztetéssel (...) később is inkább az érzelmeik által vezérelt félműveltek és a feltörekvő, de még nem versenyképes értelmiség körében találkoztak. A parasztok és nagypolgárok többsége jóindulatú volt és semleges érzéseket táplált irántuk.”

Knight tiszteletes különben azzal a Jane Haininggal dolgozott együtt, akit a világháló számos skót oldalán női Oskar Schindlernek neveznek, és aki nem hagyta el Budapestet 1940-ben sem, amikor a misszionáriusok eltávoztak Magyarországról. Az istápoltojaira, vagyis az itthoni (és Európa több országából ide menekült) zsidó gyerekekre gondolva mondta: „Ha szükségük volt rám a verőfényes napokon, mennyire lehet rám szükségük a sötétség napjaiban?” 1944 áprilisában a Gestapo letartóztatta, majd deportálták Auschwitzba, ahol 1944. július 17-én halt meg.

Vázsonyi Vilmos, a hasonnevű első izraelita vallású magyar miniszter unokája is az elfogadást, a szövetséget hangsúlyozza, amikor így emlékezik: „negyvennégy március 19-e, tehát a német bevonulás előtti életem mégiscsak egy kényelmes és szép élet volt, a félelmek ellenére (...), miközben a munkaszolgálatosokat már halomra gyilkolták Ukrajnában, Magyarországon zsidóellenes atrocitások még nemigen voltak. Zsidótörvények és rengeteg zsidóellenes rendelet már igen, de fizikai atrocitások még alig. A lengyel menekültek negyvenkettőben érkeztek Magyarországra a gáz elől, és tőlük van az a megdöbbentő leírás, amiben nem értik, hogy negyvenháromban itt Hosszúnappkor a Dohány utcában a fehér kesztyűs rendőrök biztosítják a közlekedést, őrzik a zsinagógát, és emberek mennek a zsinagógába nagy számban a zsidónegyedben, miközben Lengyelországban már rég gettók vannak, és tömegével gázosítják a zsidókat.”

MI TÖRTÉNT ESZTERREL?

Azok kedvéért, ha volnának olyanok, akik nem tudják, nagyon röviden a kezdetekről. 1882. április 1-jén, nagyszombaton délben, három nappal a zsidó pészah előtt, Ti-

szaeszlár Újfaluból meszeléshez szükséges rézgálicért küldenek a távol eső, ófalui boltba egy tizennégy éves szolgálólányt, Solymosi Esztert. A boltba megérkezik, a vásárolt portékát kendőben a csuklójára kötik, s elindul haza, ahová sosem érkezik meg. Az eszlári zsidók ugyanazon a napon új saktert (metsző) választanak, vitás ügyeket éjszakába nyúlóan vitatják meg a zsinagógában. Az anya és a kislány gazdasszonya (Huri Andrásné) hiába keresik a gyermeket, így április 3-án Solymosi Jánosné bejelenti az eltűnést a községi bírónál (Farkas Gábor). Aznap még egyszer visszatér a bíróhoz, ám akkor már kifejezetten azt kéri, hogy kutassa át a zsinagógát. A bíró ezt nem teszi meg, és a falubeli keresztények is nevetségesnek tartják az ötletet...

2011-ben megjelent Eszlár-korrajzában Kövér György azt írja, hogy aki azzal a reménnyel veszi kézbe a könyvét, hogy végre megtudja, mi történt Solymosi Eszterrel, azt ki kell ábrándítania.

Valóban nem tudjuk, mi történt, csak találgatunk.

Talán valamelyik eszlári lakost – akár zsidót is – „örült nemi szenvedéllyel” verte meg az isten. Talán a modern antiszemitizmus magyarországi „apostolai”, Istóczy György és Ónody Géza tüntették el a gyermeket, hogy a zsidókra kenhessék. Az sem lehetetlen, hogy bűnözők hurcolták magukkal Zimonyba vagy Mitrovicára: a gyermekprostitúció akkor is jövedelmező iparág volt, és az említett városok az adásvételre szakosodott bűnszövetkezetek tranzitállomásai voltak. A megvádolt eszlári zsidókat védő Eötvös Károly szerint lehetett baleset, öngyilkosság, emberölés, „természetesen az is, hogy egy vagy több zsidó ölte meg s tüntette el a lánykát”. Szabolcsi Miksa riporter következtetése az volt, hogy gazdasszonya megverte, elkeseredésében a Tiszába ugrott, megfulladt, a víz elsodorta, és hetekkel később, kilométerekkel lejjebb fennakadt a part menti füzes bozótjaiban. Felmerült, hogy szeretett édesapja és bátyja halála, és többedszeri cselédsorba kényszerülése keserítette el annyira, hogy véget vetett az életének. 1930 körül Krúdy így találgat: „Voltak tanúk, akik azt mondták, hogy Ónody, aki a vérvád érdemi szerzője volt, hetekig elbújtatva tartotta a leányt, állítólag halála után. Bebizonyosodott az is, hogy a leány gazdája, Huri Andrásné leánykereskedelemmel foglalkozott, és az ő kezén tűnt el élve a kis szolgálóleány.” Komoróczy Géza így ír: „Valószínű, hogy a folyóba szédült, vagy beleölte magát. Akadt tanú, aki azt állította, hogy megesett.”

Nem állom meg, hogy Erdély Miklós 1979-ben forgatott filmes Eszlár-verzióját ne említsem. Kevesen ismerik, és nem azok miatt a felejthető poénok miatt érdekes, hogy mondjuk a vallató csendbiztost ifj. Rajk László alakítja. A rendező a legfontosabb kérdésre összpontosít, hogy miért vallott a gyermek Sarf Móric az övéire, a saját édesapjára? Erdélyi magyarázata „egyszerű”: kamaszfantáziája titokzatos tárgya volt a kis szolgálólány, és ez zavarta meg az elméjét.

BIZONYTALANSÁG ÉS GYANAKVÁS

Ma sem tudunk semmit, csak találgatunk.

Az ügyet bizonytalanság, gyanakvás veszi körül.

Miféle bizonytalanság? – horkanhat fel az olvasó. – Miért találgatunk? Hiszen 1882-83-ban, amikor a nyomozás és a nyíregyházi per zajlott, Magyarország egy iparosodó, polgáriasodó európai állam. Rendezett városi és vármegyei törvényhatóságokkal, adófelügyelőségekkel, az elavult csendbiztosi és pandúrkarhatalom helyett frissen felállított, központilag irányított csendőrséggel. A városokban pedig a korábbi szedett-vedett városi őrségek – hajdúk, poroszlók, hadnagyok, alabárdosok, polgár-biztosok és darabontok, hegybiztosok és mezőőrök, piaci bakterek, vásárcsöszök – helyett éppen alakulóban lévő, bűnüldözésre szakosodott rendőrséggel. Ügyészi szervezettel, állami bírósággal.

Miről vitatkozunk százharminc éve?

Kotorjuk elő a levéltárak mélyéről a poros iratokat – nyomozati, ügyészégi és bírósági szak, vallomások, kihallgatási és tárgyalási jegyzőkönyvek, vádirat –, azokból minden kiderül.

Szép volna. De nem úgy van.

Stipta István *A tiszzaeszlári per és a korabeli büntető eljárásjog* című tanulmányában így ír: „A rekonstruálható eljárási döntések, a perszakasz fennmaradt hatósági iratai még feldolgozásra várnak, de egyszerű áttekintésük is komoly hiányérzetet kelt a vizsgálóbírói elfogulatlanság tekintetében.”

Biztosra veszem, hogy igaza van a szerzőnek. Nem is lehet másként. A rendszer is döcögött, a vizsgálóbíró sem volt elfogulatlan. Nekem mégis a „még feldolgozásra várnak” kitéltől borsózik a hátam. Az írás 2012-ben jelent meg.

Már akkor is százharminc év telt el. Majdnem száznegyven. Kire vagy mire várnak azok az iratok? Cikkek, tanulmányok, kötetek százai jelentek meg Eszlárról. Az eset nagyon is... mi a legjobb kifejezés...? érdekes? izgalmas? veszélyes? – tanulságos. Egy középkori gyökerű és karakterű babonáról, a vérvádról kell modern büntetőjogi elvek ismeretében és a modern polgári jogszolgáltatás intézményi keretében bírói ítéletet hozni. Csakhogy – mint Csemegi Károly igazságügy-minisztériumi tanácsos írja – a modernitás és szakértelem keveredett miszticizmussal, titokszerűséggel, formalizmussal és a subtilitások rendszerével. (Az eljárási szakaszok elnevezései, a vizsgálódó és vizsgált személyek jogai sem voltak pontosan körülhatárolva. Tárgyi bizonyítékok helyett terhelő tanúkat kerestek, az ártatlanság vélelme sem valósult meg: a korai eljárási szakaszokban olykor elvárták, hogy a vádlottak bizonyítsák ártatlanságukat.)

De akkor is! Hogy lehet az, hogy az eset iratai még feldolgozásra várnak? Mit kerülgetünk itt? Lehet, hogy a lényegről nem ír senki? A legfontosabbat mindenki elkerüli? Óvatosan, életrevalóan, diplomatikusan hallgat róla?

De miről? Mi a lényeg? Mi a legfontosabb?

Mi az, ami nem hül, ami ma is ott izzik a felszín alatt?

Sokáig azt hittem, fontos lenne tudni, mi történt Tiszaeszláron 1882. április 1-én. Mert a bizonytalanság miatt zsidók és nem zsidók is gyanakszanak. „Valami ott nem volt tiszta.” Komoróczy így foglalja össze: „Ma is sokan tartják úgy, hogy valami igazság volt a vádban, vagy legalábbis hogy az ügy nem volt – és nincs – kellőképpen tisztázva.” És hozzátesz még egy szót, ami sokféleképpen értelmezhető, de mindenféle értelmében helyénvaló. „Nyomasztó.” Eötvös szerint: „az ítéletek végeredményükben jók, indoklásuk azonban engem sohasem elégített ki.” 1901-ben pedig – a Dreyfuser kapcsán – még ezt is hozzáteszi: az eszlári ügyben „a világ megelégedett az ártatlanok megmentésével, s nem kereste tovább a bűnösök indokát...”

Kit izgatott Tiszaeszlár 1882-83-ban?

Szinte mindenkit. A fél világot.

De mi izgatta a fél világot? Mert valójában akkor is csak kevés embert érdekelt Solymosi Eszter miatt az, hogy mi történt Solymosi Eszterrel. A kérdés akkor is az volt, ami ma. Hogy Magyarország és a magyarság antiszemita-e? (Esetleg antiszemita, ráadásul középkori, babonás primitív hiedelmek közt él.) Illetve hogy a zsidóság hatalmas tőkeerejét és érdekérvényesítő képességét akár bűnösök védelmében is mozgósítja-e? Hogy a zsidóságnak szándékában áll-e Magyarországon magyar lenni, vagy a magyarságra telepedve kíván önmagának, és csakis önmagának jólétet biztosítani?

Én ma azt gondolom, jó lenne tudni, mi történt a kislánnyal. Emberségből, igazságszeretetből, kíváncsiságból. Jó lenne, de valójában nem fontos. Más a fontos.

ELLENSZENV IGEN, ANTISZEMITIZMUS NEM

Sokan állítják, hogy a magyarság ezer éven át többé-kevésbé békében élt a zsidósággal. Gonda László először Izraelben (héberül) megjelent könyvéből (*A zsidóság Magyarországon 1526–1945*) is azt hámozza ki az olvasó, hogy Európa legtöbb országával összehasonlítva Magyarországon a honfoglalástól közel ezer esztendőn át nyugalmasabb körülmények közt éltek. A könyv hazai kiadásához írt előszavában Litván György is így beszél Magyarországról: „egy olyan országról van szó, amely a XIX. századra a közép- és kelet-európai zsidóság vándorlásának jelentős állomása, s részben végcélja lett; amely a múlt század végén – akkori határai között – közel egymillió zsidónak adott otthont; s amelynek zsidósága jelentős gazdasági és kulturális szerepet vívott ki magának”.

A történészek többsége abban is egyetért, hogy Magyarországon Tiszaeszlár előtt nem beszélhetünk antiszemitizmusról. Ellenszenv létezett, ahogy működött az idegenkedés más anyanyelvűektől és felekezetűektől is. De ez nem antiszemitizmus volt, hanem ellenszenv és idegenkedés, amit erősített a verseny, a konkurenciaharc feszültsége, mely már a 19. század elejétől gyűlt az emberekben. A verseny, amiben az idegen zsidó veszélyes ellenfélnek bizonyult. A jobbágyfelszabadítás megrendítette a magyar birtokos osztályt, dobra kerültek az „ősi” nemesi birtokok, de a volt jobbágy is elégedetlenkedett, hiszen képtelen volt a kor színvonalán álló gazdálkodásra. Az 1867

utáni Magyarország liberális kormányzata támogatta a zsidókat, mert szüksége volt rájuk – a kapcsolataikra, a tőkájükre, a tapasztalataikra –, de a tönkrement nemest sem akarta sorsára hagyni: egész tömegeit mentette át a hatalmasra duzzadt államapparátusba, a rendőrség, csendőrség, katonaság tisztikarába. A folyamat jól ismert: a magyar nemes fuldoklott, a nincstelenné lett paraszti tömegek egy részét beszíptantotta a fejlődő gyáripar, de az 1880-as évek kezdetére már hatalmassá duzzadt az emberfölösleg: milliók tántorogtak ki Amerikába.

És közben a zsidók (bizonyos rétegei) látványosan gazdagodtak. Ők voltak a legnagyobb terménykereskedők, ők birtokolták a legnagyobb kereskedőházakat és pénzüintézeteket. Gyárakat gründoltak, gyermekeiket értelmiségi pályára, ügyvédnek, orvosnak, patikáriusnak küldték. Tulajdonképpen az lett volna különös, ha a zsidóság (tehető, szorgalmas, vállalkozó szellemű rétegeinek) feltűnő eredményessége senkinek sem szűrt volna szemet.

Ugye, nem is olyan nehéz elképzelni az akkori feszültséget?

Gondoljanak arra, hogy a 19. század közepétől egy hagyományos magyar világ volt pusztulóban, melynek elvesztése sokak számára rettentő érzelmi megrázkódtatást jelentett.

Persze, hogy mindez feszültséget gerjesztett. A baj nem is a kihívásban volt, hanem a rá adható válaszok egyikében.

Az egyik válasz ugyanis az antiszemita válasz: „Minden baj okozója a vérszívó, nemzetrontó zsidó.”

A másik válasz (Andrássy Gyula gróf szavaival): „Minden bajunk forrása, hogy nincs elég zsidónk.”

Még valami.

Arról az időszakról beszélünk, amikor az ország iparosodik. Olyan gyors a fejlődés, amilyenre talán nincs még egy példa a korabeli Európában. A kiegyezéssel véget ért az osztrák-Habsburg elnyomatás kora. És a nemzet élni akar a lehetőséggel. Sőt, törleszteni kíván. Lehagyni Bécset. Megmutatni, hogy micsoda életerő buzog a szabaddá lett nemzetben. Budapest, a Kárpát-medence népeinek nagy „kohója” egyszerre lesz a szabadság, a nemzeti büszkeség, valamint a magyar polgári fejlődés szimbóluma. Az Alpoktól a Keleti-Kárpátokig elterülő hatalmas, a mainál majd' négyszer nagyobb területű, s a századfordulón már-már birodalmi ábrándokat kergető ország épül rohamtempóban itt. És mindebben partnerek, nélkülözhetetlen szövetségesek a nyelvükben, szokásaikban, érzelmeikben is magyarosodni kívánó zsidók.

A nincstelen, polgári egzisztencia nélküli és proletár sorsú zsidók másként voltak ijesztőek. Ők azonban – mint az ország sorsát aktívan alakító tényező – akkor még nem számítanak, ők majd 1919-ben, a proletárdiktatúra idején játszott szerepük miatt szűrnak majd szemet.

Kezdjük az elején, lássuk, hogyan alakult a magyar-zsidó közös sors Tiszaeszlár előtt.

A SZÖVETSÉG

A százötven éves török hódoltság, Buda és az ország felszabadulása után a zsidók a törökkel együtt meghaltak vagy elmenekültek, a Kárpát-medencében évtizedekig nem volt számottevő zsidó lakosság. Az úgynevezett negyedik kárpát-medencei zsidó bevándorlási hullám ekkor, 1700 körül kezdődött, és az első világháborúig tartott. Ebben a bő kétszáz évben a magyarországi zsidóság a nulláról milliósá dagadt.

Csak emlékeztetőül a számok: 1720 körül a zsidók száma 11 ezer, 1735-ben a 3-3,5 millió (magyar és nemzetiségi) országlakosból 20 ezer a zsidó, 1787-ben a 9,5 millióból 80 ezer. (Ekkortájt fogalmazódik meg az első hűségnyilatkozat, a magyarországi zsidóságnak a magyar országgyűléshez 1790-ben intézett első politikai emlékirata: „Nincs a földkerekségen Magyarországon kívül más hazánk, nincsenek más testvéreink, mint akikkel egy társadalomban élünk és halunk.”) 1850-ben a 13 milliós országban (melyben alig ötmillió a magyar) körülbelül 370 ezren, 1870-ben 550 ezren, 1890-ben 700 ezren, 1900-ban pedig több mint 800 ezren vannak. Az 1910-es népszámlálás szerint 1910. december 31-én a magyar korona országainak népessége 20 millió 886 ezer fő, melyből anyanyelve szerint 10 millió 50 ezer a magyar, izraelita felekezetű pedig 932.458 fő. (1914-ben ez a szám közel egymillió.)

A befogadás tehát tény. A szövetség is az: számtalan korabeli regényből is ismerjük a történelmi, társadalmi, gazdasági okait. Tudjuk, hogy a 18. századi zsidóság is különböző összetételű volt, házalók, kiskereskedők és befektetők egyaránt voltak köztük. Települési centrumaik a földesúri birtokközpontok körül alakultak ki, mert szükség volt rájuk: a tőkéjükre, a mozgékonyaságukra, a tudásukra, az Isztambulig, Hamburgig, Amszterdamig terjedő, vagy éppen kontinenseken átívelő kereskedelmi és pénzügyi kapcsolataikra. Az is tény, hogy Magyarországon a zsidóság fő támogatója a magyar nemes volt, ellensége pedig zömmel a (gyakran német ajkú) városi polgár.

A közös érdek diktálta szövetség működött: a magyar országgyűlés alsótáblája – a Habsburg-birodalom minden más törvényalkotó testületét megelőzve – már 1840-ben elfogadta a zsidók teljes egyenjogúsítását. A törvénytervezetet a főrendek és az udvar elvetette, de a magyar bennszülött zsidók így is szabad mozgást és letelepedési jogot kaptak, sok helyütt a városi telekbirtoklás és a gyáralapítás engedélyét is, kereskedhettek, kézműipari vállalkozást űzhettek, a tudományok is nyitva álltak előttük.

A forradalom és szabadságharc végén, 1849. július 28-án, a magyar országgyűlés elfogadta a zsidók teljes jogegyenlősítő törvényjavaslatát. A forradalom elbukott, a törvényt a Habsburg-hatalom megint érvénytelenítette, s egyúttal a magyarsághoz hű zsidóságot súlyos hadisarcral sújtotta. A közös érdek szoros kapocs: a szövetség az osztrák önkényuralom időszakában is tovább élt.

Dr. Wolf Meisel, Pest város rabbija 1860-ban, Széchenyi István halálakor nem tudta németül elmondani a búcsúbeszédét a zsinagógában, mert a „magyar fanatikusok” a Szózat éneklésével elnyomták a hangját.

Az 1861-ben összehívott magyar országgyűlés megint határozatot hozott a zsidók jogegyenlőségének elismeréséről: megint elutasították. Az egyenlőség az 1867-es ki-egyeződés után valósult meg végre. De mert a vegyes házasság lehetőségét nem foglalta magában, ez kevesebb volt, mint az 1849. évi törvény. A magyar országgyűlés az egyenjogúsítás művét 1895-ben fejezte be, amikor is a zsidó felekezetnek megadott minden jogot, ami addig csak a keresztény egyházakat illette meg.

Ez az első világháborúig tartó fél évszázad a legújabbkori magyar felemelkedés nagy korszaka volt, egyúttal virágkora a magyarországi zsidó szellemi életnek is. Minden pálya nyitva állt előttük, a zsidó-magyar gyárosok, kereskedők, bankárok mellé zsidó-magyar tudósok, költők, írók, festők, muzsikuskok és politikusok zárkóztak fel. Nemességet, bárói címet szereznek. A nagyobb városokban ortodox rabbik kitűnő iskolákat működtetnek, mint amilyen a Szófer Mózes alapította pozsonyi jesiva. Löw Lipót ekkoriban tette a magyar-zsidó tudomány fellegvárává Szegedet. 1877-ben Budapesten megnyílt az Országos Rabbiképző Intézet.

MODERN ANTISZEMITIZMUS...

A 19. század utolsó harmada az európai politikai antiszemitizmus ébredésének kora. A régi antiszemiták – mondjuk, Cicero, Tacitus, Luther Márton vagy Mendoza kardinális – mellé újabbak zárkóztak fel. A modern antiszemiták – a francia Arthur de Gobineau vagy Ernest Renan, a brit-német Houston Chamberlain vagy számos német tudós és áltudós, Wilhelm Marr és a többiek nyomán – már nem teológiai, hanem faji alapon támadják a zsidóságot. A hagyományos vallási alapú zsidóellenességet genetikai alapra helyezik. A zsidók egyenjogúsítását és az asszimilációt veszélyesebbnek tartják a zsidó gazdasági kizsákmányolásnál is.

Hogy miért?

Mert a zsidóság egy „cosmopolitikus organismus”, mondják, mely világalomra tör. Mindenkit gyűlöl és kihasznál, aki nem zsidó. Addig is veszélyes volt, amíg zárványként, elszigetelve és elszigetelődve létezett az európai népek testében, de az egyenjogúsítás és az asszimiláció révén egyenesen a véráramba jut, sikeresebben fertőzve a gazdatestet.

1881 nyarán az észak-keleti német területeken, Pomerániában és Nyugat-Poroszországban a zsidóság elleni támadásokat időnként katonai erővel kell elfojtani. A rabbiátus IX. Pius egy allokúciójában a „zsidó szabadgondolkodást” a katolikus egyház legfőbb ellenségének nevezi. 1882-ben a szászországi Drezdában, majd egy év múlva Chemnitzben összeül az első és második nemzetközi zsidóellenes kongresszus. A hetvenkét éves Liszt éppen az eszlári per idején kényszerül mentegetőzni állítólagos zsidógyűlölete miatt. Az Amerikai Egyesült Államokban még Mark Twain is foglalkozik a zsidóság térhódításával. A zsidó kereskedők, állítja, a cukor- és gyapot-államok területén a hitelügyleteikkel nyomorba döntik a fehér munkásokat és a négereket. (Amúgy Samuel Langhorne Clemens úr nem antiszemita, tiszteli a zsidókat,

és izgatja őt halhatatlanságuk rejtélye, amivel túlélnek mindenkit, egyiptomiakat, babiloniakat, perzsákat, görögöket és rómaiakat, német császárságot, oszmán török és cári orosz birodalmat, és maradnak azok, akik mindig is voltak, fittyet hányva dekadenciának, mit sem veszítve gondolkodásuk éberségéből és agresszivitásából.) Gondoljanak bele, egyáltalán nem hihető az sem, hogy Detroitban egy húszéves fiatalember – Henry Fordra, a későbbi autómágnásra, *A nemzetközi zsidó: a világ legfőbb problémája* című bestseller leendő szerzőjére gondolok – falja az eszlári ügyről szóló újsághíreket. Romániában fajvédő egyesületek jönnek létre, melyek minden idegen befolyástól – kivált a zsidótól – óvnák a tiszta román fajt. Temetőket dúlnak, zsinagógákat gyútanak fel, kiüldözik őket a nagyvárosokból. A legtöbb zsidó ember Oroszországban él, a baj is ott a legnagyobb. Amikor a későbbi Ohrana, a cári titkosrendőrség alapítója, III. Sándor foglalja el a trónt, vészidőszak köszönt a földkerekség legnagyobb zsidó közösségére. Nyikolaj Pavlovics Ignatyev, a cár pánszlávista belügyminisztere módszeres pogromokra buzdít, melyek 1881 folyamán szétterjednek az ország zsidó lakta területein, ősszel pedig rendelet születik a nyugati kormányzóságok zsidóságának kiűzésére. A következő esztendőben, Tiszaeszlár évében a folyamatosan zajló pogromok túlélőit az egykori Kazár Birodalom területére, a Kaszpi-tenger kietlen vidékére szándékoznak telepíteni.

Azt már csak érdekességként említem, hogy (a nekünk kevésbé rokonszenves) Thomas Garrigue Masaryk, a majdani Csehszlovákia államfője gyerekkorában hitt a vérvádban. Az amúgy művelt és felvilágosult ember, a filozófia professzora, az első cseh szociológusok egyike, akit az alkoholizmus, a szociális gondozás, a vallás és etika kérdései foglalkoztattak, és aki az öngyilkosságot mint a modern társadalom civilizációs betegségét vizsgálta a bécsi egyetemen 1879-ben benyújtott dolgozatában, azt írja, hogy morvaországi szülővárosában, Hodonínban ő antiszemita nevelést kapott. Ahogy a városban és környékén minden más gyerek is. „Így nevelt a család, az iskola, a templom, az egész társadalom. (...) A keresztény vérről való babona annyira belémragadt, hogy valahányszor zsidók közelébe kerültem, az ujjukat néztem, nem véres-e. Ez a buta szokásom sokáig megmaradt.”

...ÉS MAGYAR ANTISZEMITÁK

Az 1870-es évek derekán – párhuzamosan az 1873-ban kezdődő gazdasági és pénzügyi világválsággal – Magyarországon is megjelennek a modern antiszemitizmus hívei. Sokáig inkább nevetségesnek tűnnek, mint veszélyesnek. Vezetőjükéről, Istóczy Győzőről Mikszáth azt írja, nem más, mint egy „sovány szúnyogocska”, mely eleinte „gyámoltalanul, siralmasan zümmögött”, de most „a zsidók túlságos érzékenysége által elefántta fújva, oly éktelen zajt üt, hogy a gyöngébb idegzetűeknek még az epéje is felkavarodik tőle.”

Istóczy jogot tanult Budapesten és Bécsben, 1867-ben szolgabíró lett a vasvári járásban, majd Deák-párti képviselő az országgyűlésben, ahol 1875-ben mondta el első

zsidóellenes felszólalását, nem kis derűtséget keltve a képviselőházban. Pedig amit ettől kezdve konokul, újra és újra követelt, annak szükségességét a magyar parlament zsidó származású képviselői is elismerték. „Magyarország, mint Európa államainak többsége, védje meg magát egy a bevándorlást szabályozó törvénnyel.”

Minden országnak minden korban érdeke lehet, hogy védje magát a hívatlan „vendégektől”. Mi volt ezzel a baj? Bary József, az eszlári nyomozás vizsgálóbírója így fogalmaz Eötvös Károly kultkönyvével polemizáló munkájában: „Istóczy ott követte el a végzetes hibát, hogy e törvény megalkotását kizárólag a zsidók ellen sürgette (...), ezzel a bevándorlást korlátozó törvény meghozatalának kérdését antiszemita kérdésként állította be, egyenesen kesztyűt dobott a zsidóságnak, megnehezítván a kérdésben a kormány helyzetét is”. Bary tehát az észet hiányolja. „Istóczy ahelyett, hogy tapintatos és diplomatikus módon igyekezett volna a zsidó bevándorlásnak helyesen felismert veszélyétől (...) megmenteni hazáját (...), s az akkor még csak csírájában lévő zsidókérdés felmerülését a régi, értékes, magyarosodásra hajlamos zsidóság beolvasztásával megakadályozni (...), a hangos antiszemitizmusnak (...) úttörő szerepére vállalkozott.”

ISTÓCZY (A CIONIZMUS ATYJA)

Barynak igaza van, Istóczyt valóban nem érdekelték a „rég, értékes” zsidók, mert nem hitt abban, hogy léteznek értékes zsidók. A kormányzó Szabadelvű Párt híveinek többsége (ahogy az ellenzéki Függetlenségi 48-as párté is) a zsidó asszimiláció híve volt. Istóczy viszont – mint példaképei, a nyugat-európai modern antiszemita – a már elfogadott egyenjogúsító törvény visszavonását is szerette volna elérni. Ő és elvbarátai ugyanis a zsidó asszimilációt nem a zsidók és a nem zsidók közös ügyének, hanem a zsidó világhódító terv eszközének látta. A zsidóságot nem felekezettnek, hanem „invázió faj”-nak tartotta, mely a demokratikus elvek védőpajzsa alatt fokozatosan kiszorítja a gazdasági és társadalmi élet kulcspozícióiból a más fajúakat: itthon a hagyományos történelmi osztályok képviselőit.

A politikai antiszemitizmus hazai atyját 1875-ben kinevezték az országgyűlésben. 1878-ban hetilapot indított (Jövők), mely öt hónap után érdektelenségbe fulladt. 1878. június 24-én adta elő a képviselőházban nevezetes indítványát, melynek lényege, hogy a zsidókat haza kellene telepíteni Palesztinába. (Később megfogalmazta, hogy a zsidóság hálával tartozna neki, hiszen valójában nem Herzl Tivadar, hanem ő a cionizmus atyja.) 1880 októberében jelentette meg Tizenkét röpirat című havi újságját, melyet még a későbbi eszmetárs, Verhovay Gyula is laposnak és tehetségtelennek mondott, Mikszáth pedig így írt róla: Mikor híre jött, hogy „antiszemita folyóirat” jelenik meg, kíváncsian vártuk, „mert mint minden osztályt, minden szektát, úgy a zsidókat is lehet ostromozni”. De ennyi „bambaságot, ügyefogyottságot nem vártunk”. A lap „érvelésében nincsen alap, támadásában nincs erő, irányában nincs szellem, okoskodásában nincs józanság”, s amit ír, abban „nem meggyőződés” van, hanem „tehetetlen düh, fanatikus, vad gyűlölet”.

TISZAESZLÁR ÉS AZ ANTISZEMITÁK

Az antiszemitákkal ellentétben Magyarország politikusainak többsége az egyenjogúsító törvények ügyében továbblépni akart: a vegyes házasságok engedélyezését szerezte volna elérni. 1882 elején ott is volt a javaslat a képviselőház előtt, ám addigra ott volt egy kérvény is, amelyet Istóczy vasvári választókerületének antiszemita képviselői szövegeztek, s amelyben a vegyes házasságok ügyében beadott javaslat visszavonását, egyúttal a 67-es emancipációs törvény eltörlését követelték. A vasvári beadványt a képviselőház elvetette, Istóczyt és néhány társát zavaros fejű demagógnak nyilvánította.

Mindez 1882. február 18-án történt: hat héttel Solymosi Eszter eltűnése előtt. Három hónap múlva, május 23-án pedig – amikor a kormány az okkupált Bosznia kapcsán felmerülő költségek megszavazását kérte –, egy antiszemita képviselő, Ónody Géza (egykori tiszaezlári birtokos) szólalt fel a képviselőházban, és a fenyegető zsidó veszedelemre figyelmeztetett, valamint arra, hogy létezik a gyanú, miszerint a Tiszaezláron eltűnt cselédlányt a zsidók gyilkolták meg, hogy vérért a „paskasütéshez az orthodox hívek között a szélrózsa minden irányába kiosszák”.

Másnap Istóczy is megszólalt: „Lehet, hogy itt csak egyszerű gyilkosság esete forog fenn, ember által emberen elkövetve – mondta. – De nincs kizárva az a lehetőség sem, hogy kereszténynek mint kereszténynek zsidó mint zsidó által vallási célból való meggyilkoltatása forog szóban.” A képviselők kinevették, Péchy Tamás házelnök megintette, mondván: a felelőtlen vád „rettenetes következményeket vonhat maga után”. Irányi Dániel leszögezte, hogy az ügyet ki kell vizsgálni, ám a nyomozás során az izgatást ki kell küszöbölni. Két hét múlva Tisza Kálmán miniszterelnök az „izgatás legmegbélyegzendőbb nemének” nevezte a „hitfelekezeti elvekben gyökeredző bűntény” vádját, és azt mondta, hogy „a netalán kiömlendő vér azokra fog szállni, akik az ilyen izgatásokat” elindították.

JÓ ZSIDÓ ÉS ROSSZ ZSIDÓ

„A tiszaezlári zsidók fejében nagy sötétség van, nagyon is kirírnak a mi századunk szokásaiból és erkölcséből.”

A mondatot nem egy antiszemita politikus, hanem a zsidó származású Mezei Ernő mondta a képviselőházban. A zsidóság érdekeiért küzdő liberálisok és a nyugatról korábban betelepült magyar zsidók egyetértettek abban, hogy a keletről betelepült zsidóság nagy része félelmetes. A kitűnő Szabad György írja, hogy az antiszemitizmussal szembefordulók sem vitatták, „hogy a hazai zsidóság egy részének tudati viszonyai elmaradtak”, és hogy „a társadalmon kívüli létre szorítottság idejéből származó, életformájukat is alakító számos szokásuk korszerűtlen”. *A lezáratlan per* című tanulmányában Hanák Péter sommásan így fogalmazza meg a különbséget: a „cseh-morva ág német nyelvű, nagyrészt felvilágosult, iparral és kereskedelemmel

foglalkozott és hajlamos volt az asszimilációra”, míg a galíciaiak „primitívebb, részben földművelő, részben szatócs és vándorkereskedéssel foglalkozó, az ortodox hagyományhoz erősen kötődő elemeket sodortak Magyarországra”.

A 19. század utolsó harmadában és a 20. század elején a bevándorlás és a keleti zsidóság kérdése a legtöbb politikus és értelmiségi számára megkerülhetetlen ügy volt. Cholnoky Jenő szerint „Magyarországon kétféle zsidót lehet megkülönböztetni”, az egyik elmagyarosodott, így nem nemzetiség, hanem felekezet, „sajnos azonban van a zsidóságnak egy másik eleme, amelyet a leghatározottabban nemzetiségnek kell neveznünk”, amely magyarul nem tud, rontott németet beszél, keleti jellegű, mindenkit idegennek tekint „aki nem beszéli zsargonját” és „nem hordja csúnya kaftánját”. Herman Ottó követelte, hogy a „zsidóságnak idegen országból való beözönlése bizonyos időre teljesen megszüntetessék”. Jászi Oszkár is a „keleti zsidóbevándorlás elleni törvényes védőbástyák” szükségességéről beszélt. (Jászit még az első világháború idején, amikor haditudósítóként működött Galíciában, elborzasztották az ottani, nagy tömegű zsidóság szokásai, elkülönülő, „ősi” életmódja.) Ignó Pál, a Nyugat alapító főszerkesztőjének fia viszont nem csak a „kazárokrá”, hanem általában a zsidóságra gondol, amikor azt fejtegeti, hogy a tökések fejlődéssel együtt járó negatív jelenségek – szocializmus, uzsora, bankuralom, nepotizmus, erkölcsstelenség, telhetlenség –, amik más országokban is léteznek, „nálunk még ezenfelül zsidóbélyegű”.

A KAZÁROK

„Felvidékünkre 1868-ban kezdtek a kazárok beözönlenni” – írja Bartha Miklós 1900 körül. Aztán így jellemez egy idős kárpátaljai zsidó (vagyis kazár) férfit: „Hetvennégy évet töltött el anélkül, hogy szíve egyetlenegyszer is megdobbant volna azért a hazáért, amelyben született, ahol élt, vagyont gyűjtött, oltalmat nyert. Szakállja megőszült, teste elhízott, zsebe megtelt. Gyermekait kiházásította, unokáit fölnevelte, vidékét kizsarlo. Fináncnak, zsandárnak, bíróságnak nem vétett. Hatósággal porbe nem szállott. Űzte a szeszcsempészetet, az áruuzsorát, a pénzuuzsorát, a gabonauuzsorát, így élt. A többi is így él. Nem tanul, nem művelődik, nem mosdik. Csinálja az üzletet és a gyermeket. Esküszik hamisan. Sokszor gyűjtogat. Megcsonkítja ellensége barmát. Vádaskodik alaptalanul. Veszteget, ahol lehet. Korrumpál mindenütt. Pénteken este gyertyát gyűjt és megfürdik a rituális lében. Hangosan imádkozik és némán csal. A földről lenyúzza a termőreteget, a népről a bőrt. Szapora, mint a bogár. Élelmes, mint a veréb. Pusztít, mint a patkány. (...) Más a szokása, mint nekünk. Más az erkölce, az életmódja, a célja, a vágya. Nem a néppel él, hanem a népen. Nem azt az ételt eszi, nem azt a munkát végzi, nem azt a ruhát viseli. Hazafias ösztöne nincs. Még állami sincs. Csupán utilitárius ösztönei vannak.”

(A kazár-elmélet lényege, hogy a keleti, a lengyel és orosz zsidóság zöme – így a ma élő zsidóság többsége is – áttért kazárokból került ki, tehát ősei nem a Szentföldről, az Ígéret földjéről származnak, hanem a középkori Kazária türk népességének le-

származottjai, vagyis törökök. Arthur Koestler könyvet szentelt a témának, és ugyan az elméletnek izraeli tudományos körökben is léteznek hívei, összességében a történések a teóriát megalapozatlannak tartják.)

Aki Bartha Miklós *Kazárföldön* című riportkötetét olvassa, annak nem kérdéses, hogy írója nem szereti az ország keleti felére betelepült zsidókat. Az Oroszországból és Galíciából elüldözöttek – írja – hazát kerestek, és „alkalmas talajnak Románia mutatkozott és hazánk. De Románia elzárta kapuit előlük... Maradt bevándorlási talajnak Magyarország... Az Andrássy gróf híres szállóigéje: » az a bajunk, hogy nincs elég zsidónk« – mindenüvé elröpült. Zsidó és vasút kellett mindenkinek, hogy pezsgésbe jöjjön a forgalom... És jöttek. A hátukon batyuval, a kezükben hamis mérleggel, a hordójukban mérgezett pálinkával. Jöttek azzal a kereszténygyűlölettel, melyet lelkükben az orosz üldözés megérlelt. Azzal az üzleti élelmességgel, melyet bennük a századok kifejtettek. Azzal a felfogással, hogy másokat rászedni szabad. Másokat károsítani nem cudarság; másokat tönkretenni nem szégyen. Jöttek tízenként, jöttek százával, jöttek ezrével.”

BARTHA MIKLÓS ÉS IVAN OLBRACHT

Bartha szövege kemény, durva szöveg. A rémület üvöltése.

Azért rémült, mert egyre több az országba áradó idegen, a magyarság történelme, kultúrája, örömei és fájdalmai, ünnepei és szabadságharca iránt közömbös embertömeg. Miközben a magyar nép és nyelv amúgy is veszélyeztetett a szláv, német és román népek gyűrűjében. Mindez aztán történik, hogy a török harcok és hódoltság százötven-kétszáz éve alatt nem hogy nőtt volna, de négymillióról hárommillióra csökkent a magyar nép lélekszáma (miközben a nyugatabbra és északabba elhelyezkedő európai népek száma éppen ez alatt a két évszázad alatt megtöbbszöröződött). Azután, hogy az országban a spontán népmozgás és a Habsburg hatalom tervszerű betelepítései miatt többségbe jutottak az idegen ajkú népelemek. Egy leverte szabadságharc után, a németesítési kísérletek visszaverését követően. Akkor, amikor az osztrák–magyar kiegyezés eredményeképpen a magyarság végre levegőhöz jutna, erősödni és gazdagodni kezdetne a saját hazájában. Akkor szakad a nyakába ez a „keleti népáradat”. Ami nem sikerült ezer év alatt Bizáncnak, tatárnak, töröknek, németnek fegyverrel, az most megtörténik békeidőben. Az ellenséges nemzetiségek és a ránk ömlő kazárok fegyver nélkül hódítják el az országunkat.

Ennek még a gondolata is elviselhetetlen. Itt a vég! Gyerünk, fújjuk a harci trombitát!

Csakhogy a riadó már elkészt.

Hogy miért, az kiderül a bevándorlás számaiból.

A számok előtt ejtsünk szót még valakiről. Akár csak Bartha, ő is újságíró. A cseh Ivan Olbracht (aki 1882-ben, Solymosi Eszter eltűnésének évében született), jól ismerte a „kazárokat”, ötvenéves kora tájt sokat tekergett közöttük. Ha beleolvastunk

remek kis könyvébe (*Átokvölgye*), melyet a két világháború közti, csehszlovákká lett Kárpátalja ihletett, azt látjuk, hogy együttérzéssel ábrázolja a zsidó embereket, de a kép, amit fest róluk, olyan, mint Bartháé. Erőszakosak, idegenek, szaporák, ott csapnak be, ahol tudnak. A különbség mégis óriási. Bartha valóban humortalan, rémült, együttérzésre képtelen, durva. Olbracht derűs, rácsodálkozó, távolságtartó és idegenkedő, mégis tele megértéssel. Igen ám, csak hogy neki Prágából nézve az egykori magyar Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megyék a messzi Kelet, a „távoli Afrika”. Egzotikus táj a maga egzotikus népcsoportjaival. Épp csak most ragasztották hozzá a Trianonban létrehozott új „nemzetállam”-hoz, a hosszan elnyúló Csehszlovákiához, annak legkeletibb farkincájaként. Bartha Miklósnak ugyanez a táj – Beregszász, Munkács, Ungvár környéke – az otthon, az ezeréves haza része. Ráadásul székeleként még az országon belül is szomszédos kistájként tekint rá. Természetes, hogy kevésbé tud kedélyes lenni, mint a prágai kávéházakból vonaton érkezett zurnalizta. (Aki különben ismerte Bartha könyvét, és ismerte a harmadik csavargó újdondász kolléga, a francia Albert Londres *Le Juif errant est arrivé – A bolygó zsidó megérkezett* – című, 1930-ban megjelent művét is.)

És Bartha sem a „kazárság” szapulásával kezdi. Kötete bevezetőjében így ír: „A nyomort nem ez vagy az okozza, hanem minden, ami e népet körülveszi. Az intézmények, az éghajlat, az emberek. A pénz. A terméketlenség. A munkahiány. Az adósság. A tudatlanság. A pálinka. A demoralizáció. A közlekedés hiánya. A fölszerelés hiánya. A legelő hiánya. A szolgabíró. Az uzsora. A jegyző. Az erdő. A dúvad. A kazár. Minden, amit lát. Ez mind együttvéve ezen egyetlen szóban jelentkezik: Éhség! Búzatermő Magyarországnak van egy vidéke, ahol a nép évről évre százezerszámra mindig éhezik. Nem ismeri a jóllakás állapotát.”

A RÉMÜLET

A jeruzsálemi Héber Egyetemen (is) tanító Michael K. Silber olyan plasztikusan ragadja meg Bartha atavisztikus rémületének okait, hogy nem állom meg, hogy ne idézzem a vonatkozó bekezdést *A héberek szövetsége (1863–1875): egy ultra-ortodox protocionista utópia magyarországi gyökerei Palesztinában* című dolgozatából:

„Magyarország épp akkoriban jutott túl az 1848–1849-es függetlenségi háború elvesztését követő egy évtizedes osztrák elnyomatáson, és az országot, a benne élő hét nagyobb nemzetiséggel együtt ismét szárnyára vette a szenvedélyes nacionalizmus, valamint a lázas politikai aktivitás. 1860 és 1867 között, amikor az osztrák–magyar kiegyezés mélyreható változást idézett elő, és létrehozta a kettős monarchiát, nagymértékben kérdéses lett bizonyos nemzetiségek politikai sorsa, többek között a magyaroké is. Mindegyik nacionalista mozgalom az autonómia bizonyos fokának elérésére törekedett, némelyek egyenesen a teljes függetlenség kivívását tűzték ki céljukul. Még a magyar cigányságnak is a nemzeti autonómia volt a célja.”

Igen, erről van szó.

„Lenni, vagy nem lenni.”

Ez volt a kérdés.

Az idézett bekezdés különben nem ott ér véget, ahol abba hagytam. Michael K. Silber cikkében ezzel a mondattal ér véget a passzus: „Ezen a feszült politikai küzdőtéren az »Izraelita Magyar Egylet« alakította a fiatal zsidó értelmiség asszimilálását, lelkesen tette magáévá a magyar nyelvet, és szívvel-lélekkel azonosult a magyar nemzettel.”

És természetesen Bartha nem az ebben a mondatban szereplő magyar zsidóktól, hanem az idegenektől félt, és féltette hazáját.

Sűrűn idézték az elmúlt évtizedekben Bibó István néhány 1938-as mondatát: *„A földolog nem az, hogy ne legyünk antiszemiták. Sőt, nagyon is nyugodtan legyünk azok. De ne hagyjuk, hogy ebben olyanok segítsenek, akik ettől nem szűnnek meg ellenfelek lenni.”* A sokféleképpen értelmezhető mondatot Ungváry Krisztián a történelem terrorjával magyarázza. Konkrétan azzal, hogy a második világháború előtt Bibó ugyanaz vezérli (Trianon bekövetkezése után), ami Bartha Miklóst is vezérelte (Trianon előtt): a rettenet. Az ország és a nemzet féltése. „Bibó István életműve nem érthető meg Trianon sokkja nélkül. Számára küldetéstudatot adott az igazságtalan békerendszer megváltoztatásának igénye.”

Azt már én mondom, hogy örülök neki (vagy inkább tisztelgek az önmarcangoló tisztessége előtt), hogy Bibó 1944 után levonta a következtetést, és cselekedett: megírva azt, amit meg kellett írnia.

A BEVÁNDORLÁS

1800 és 1880 között Ázsiában és Afrikában a zsidóság száma ötszázezerről hétszázötvenezerre, ugyanakkor Európában kétmillióról hétmillióra nőtt. Az askenázi zsidók az európai átlagnál korábban házasodtak, házasságaik stabilabbak voltak, átlagéletkoruk és természetes szaporulatuk magasabb volt a nem zsidókéénál. Három évtized múlva, 1914-ben Európa két államában, Oroszországban és az Osztrák–Magyar Monarchia területén nyolcmillióan voltak.

Ezek a számok ijesztőek voltak, mert 1880 körül majdnem mindenki úgy tudta, hogy a zsidó bevándorlás 1867 után erősödik fel. Holott a legnagyobb arányú zsidó betelepülés addigra lezajlott.

A hazai zsidók száma 1805-ben 125 ezer, 1840 körül 240 ezer, 1870-ben 550 ezer. Harminc évenként duplázódik a számuk, ami valóban óriási méretű bevándorlást jelez. Ennek a Tiszaeszlár idején már félmilliónál is nagyobb lélekszámú zsidó közösségnek a már emlegetett két rétege területileg jól elkülönül. A Német-, Cseh- és Morvaországból, Ausztriából betelepültek főleg a Dunántúlon és a nyugati Felvidéken laknak. A Galícia és Bukovina felől betelepülők főleg az északkeleti megyékben, Ungban, Beregben, Szatmárban és Szabolcsban, Máramarosban élnek. Az egyik legnagyobb tömb a fővárosi. Pest-Budán 1840-ben 10 ezer zsidó él, Budapesten

1880-ban 71 ezer – ez több mint a korabeli Franciaország vagy Anglia teljes zsidósága –, 1910-ben pedig 204 ezer.

A magyar történelem feltételezett legnagyobb arányú zsidó bevándorlása sem a kiegyezés után, hanem azt megelőzően, 1846 és 1850 között zajlott. Ebben a négyöt évben 40 ezer zsidó ember érkezett az országba. A bevándorlók többsége az 1846-os lengyel nemesi fölkelés és a galíciai parasztlázadás vérengzései elől menekült. (A lemészárolt lengyel nemesek számát becsülni, a zsidó áldozatok számát becsülni sem tudjuk.) 1846 után legkevesebb 25-30 ezer galíciai zsidó menekült be az országba, és telepedett le főként a határmenti vármegyékben. (Közben zajlott az utolsó nagy „morva” bevándorlás is, melynek során több mint 10 ezer zsidó telepese érkezett északnyugatról. A nyugati irányú zsidó bevándorlásnak ez volt a befejeződése.)

Meglepőnek tűnhet, a történészek és statisztikusok mégis azt tartják, hogy 1867 után Magyarországról összességében nagyobb a zsidó kivándorlás, mint a bevándorlás, így az országon belüli gyors növekedés elsősorban a természetes szaporulat eredménye. (Azért Hanák Péter is számol a „láthatatlanul” érkezőkkel: azt írja, hogy 1867 után a „bevándorlás áradata a szakirodalomban található statisztikai feltételezésektől eltérően” nem szűnik meg, csak csökken.)

Bevándorlók tehát érkeznek a Tiszaeszlárt megelőző és követő években is, ám a létszámukhoz képest a félelem aránytalanul nagy. A régebben honos és az osztrákok által betelepített nemzetiségek által amúgy is szorongatott magyarságnak a már meglévő zsidóság is sok. A közvetlen szomszédságban élő ellenséges, elzárkózó, gyakran nincstelen, így aztán bűnözésre kényszerülő zsidóság tömege elborzasztja. Ahogy a mai történész írja: „bevándorlásuk pusztá gondolata még a legliberálisabbak számára is egyfajta »tatarjárás« rémét idézte”.

Király Péter 1904-ben így kongatja a vészharangot: „Oroszországban 5 millió 190 ezer zsidó lakik, a világ összes zsidóságának majdnem fele. Ha Oroszország ma összes zsidóit kiüzné területéről, annak kilenctized része Magyarországot árasztaná el. Sorsunk ezzel meg lenne pecsételve. Magyarországnak sírkövet lehetne emeltetni s reá lehetne vézni: Magyarország volt és nincs.”

Illyés Gyulát is az arányok ijesztik meg, amikor 1935-ben, Pap Károly könyve kapcsán így ír a Nyugatban: „Magyar a világon körülbelül kilenc millió lehet. Zsidót a statisztika tizennégy-tizenöt milliót mutat fel. A valóságban tehát legalább kétszer annyian vannak. Számra is hatalmas, gazdag nép, melyben egyetlen analfabéta sincs. Ilyen nagy népből félmilliót oly kicsiny és meggyengített nép, mint a magyar, csak akkor fogadhat magába, ha ez a hatalmas tömeg megtagad minden kapcsolatot a régi közösséggel és tökéletesen vállalja az új sorsot. Ha ezt nem teszi, a határokon belül vagy nemzeti kisebbségbe kell vonulnia, ami számára újfajta gettót jelent, vagy vándorol tovább. Kétlaki életet nem élhet, az bizonyos.”

MIÉRT ROSSZ A ROSSZ ZSIDÓ?

Bartha érzelemtől és félelemtől fűtött szavaival a mai gondolkodó olvasó nem tud mit kezdeni. Pedig joggal merül fel benne a kérdés, hogy vajon mennyi igazság lehet a vádjában. Még feszegetőbb a kíváncsiság, ha azt is tudjuk, hogy reformkori legjobbjaink – mondjuk Kölcsey, Petőfi, Széchenyi, Kossuth vagy Beöthy Ödön – is egyetértettek abban, „hogy az ország keleti megyéibe települt zsidóság veszélyes”. Fényes Elek, a hazai közgazdaság-statisztika megteremtője Máramaros vármegye tárgyalása kapcsán írja, hogy a keleti zsidó bevándorlók „mérték felett megszorodtak, tetemes kárára az ide való köznépnak”. A felsőtáblán Dessesffy Aurél védi a zsidó egyenjogúsítást, de őt is aggasztja a nincstelen és foglalkozás nélküli galíciai tömeg. Ha nincs törvény – mondja –, akkor „elárasztja az országot a koldus zsidók sokasága, ami sem a magyarságnak, sem a honi zsidóságnak nem érdeke”. Még az emancipációs javaslatot kidolgozó és az 1839/40. évi országgyűlésen előterjesztő Eötvös József is tud a „máramarosi söpredék-zsidóságról”. (Ezzel együtt is a kétféle réteg közti megkülönböztetés eltörlése mellett állnak ki.)

Sok jobb-rosszabb szöveggyűjteményben olvashatjuk aggódó soraikat, én most csak Berzsenyi Dániel egyik (amúgy a hazai mezőgazdaság helyzetét tárgyaló) értekezésének egy mondatát és lábjegyzetét idézem. A mondat ez: „kereskedésünk körülményei nem igen kedvezők; de nem is azt akarom én mondani, hogy angolok legyünk, elég volna nekünk, hogy ne lennénk egészen a zsidók zsebjében.” Berzsenyi nem lázít a szavakkal, hanem el akar gondolkodtatni. Ráadásul az általánosítás miatt el is szégyelli magát, és a zsidóság egésze iránti tapintatról tanúskodó lábjegyzetében így mentegetőzik: „Tisztelet, becsület a becsületes zsidóknak; de meg kell vallani, hogy a szegény falusi zsidók többnyire oly egészen romlott szívű népcsalók és orgazdák, hogy azokat a nép között megszenvedni, vagy még azokkal bort és húst árulnatni csupa veszedelem; mert így éppen alkalmat adunk nekik az orgazdaságra, s lehet félni, hogy így azok napról napra szorosabb szövetségbe keveredvén zsidóvájainkkal, azokat még oly rablásra is vezetik, milyenről azok gondolkodni sem tudtak volna”.

A RUSZINOK MEGMENTŐJE EGÁN EDE ÉS A HEGYVIDÉKI-AKCIÓ

Bartha kárpátaljai riportsorozatát sokan (mint a korai hazai szociográfikus újságírói megközelítés egyik remekművét) egyetemen tanítanak, mások a magyar antiszemita propaganda egyik legismertebb művét látják benne. Ady 1901-ben azt írja Bartha Miklósról (akinek a börtönből való kiszabadításáért néhány évvel korábban még százhusz aláírást gyűjtött), hogy egy „testi bénaságával takarózó lelki eltorzult”, akin „egyszer ki fog törni egy olyan szent örület, hogy kényszerzubbonyt kell adni rá”. Egán Edéről pedig így: „Egánt és a ruténmentést a kaszinó szülte, hogy illedelmes formát nyerjen az antiszemitizmus, mert Tiszaeszlárt kissé bajos volna újra előrántani.” Nyil-

ván mondanom sem kell, hogy a *kaszinó* a klerikális és feudális reakció megtestesítője. (Csak érdekességként említem, hogy a mintaadó budapesti Országos Kaszinó bár alapszabályában természetesen nem tiltotta, a gyakorlatban mégis 1883-as megalakulásától kezdve valóban sokáig elkerülte zsidó tagok felvételét.)

A „nemzet nyomorékja” és a „ruszinok megmentője” – Bartha Miklós és Egán Ede. Nevüket sokan összekapcsolják, hiszen Bartha éppen Egán munkássága nyomán figyelt fel a kárpátaljai nyomorra és a kárpátaljai zsidóságra. Csakhogy Egán nem újságíró volt és nem is politikus, hanem egy nagy tudású mezőgazdász szakember, akinek a dédapja, John of Ballymac-Egan még Dublinban volt törvényszéki bíróról. Egán apja, az idősebb Ede (és az ő apja is), már Magyarországon született. Kortársai és barátai – mint Csengery Antal, Deák, Trefort vagy Széchenyi – remek embernek tartották az idősebb Egánt, aki egy sereg gazdasági egyesület alapításában vett részt, bérelt uradalmába Angliából, Belgiumból és Franciaországból hozott tenyészállatokat, szőlő- és gyümölcsfajtákat, 1852-ben pedig azért utazta be Észak-Amerikát, hogy az angliaiaknál is olcsóbb és megbízhatóbb mezőgazdasági gépeket vásároljon.

A család története, mint minden családé, érdekes és szerteágazó. Szegről-végről Baktay Ervin is rokon, akinek unokahúga (és zebegényi indián törzsének egyik alapítótársa) volt India máig legnagyobb festőnője, Amrita Sher-Gil. Amrita Baktay nővéreinek, Marie-Antoinette Gottesmann-nak és a pandzsábi szikh arisztokrata tudósnak, Umrao Majithia Singh-nek a lánya volt, aki 1938 nyarán ahhoz a gyerekkori pajtásához és unokatestvéréhez ment feleségül, akit Egan Viktornak hívtak. Egan Viktor nagyapja, Egan Lajos Fiumében a Tengerészeti Hatóság egyik mérnök osztályvezetőjeként dolgozott, és amikor 1918 őszén Jékelfalussy Zoltán fiúmei kormányzó elmenekült Fiuméből, a város több mint hatezer lelket számláló magyar polgárságának képviselőjét ő vette át. (Az általa alapított – de már a horvát kormányzó és az Olasz Nemzeti Tanács engedélyével működő – segélyegylet igyekezett biztosítani az albán és montenegrói frontokról visszaözönlő, Fiumében behajózott magyar katonák meleg étellel való ellátását.) Egan Viktor apja (szintén Viktor) a másik Gottesmann lányt, Marie-Antoinette testvérét, Blancát vette feleségül.

Ifjabb Egán Ede a tiszaezlári per évében, 1883-ban lépett először a magyar földművelésügyi minisztérium szolgálatába. Már ekkor kiderült, hogy lelkiismeretes szakember, de nem diplomata: semmi nem érdekli, csak a tények, a vizsgálható, mérhető, ízekre szedhető valóság, és az arra adható válasz.

– Budapest tejszállító – mondta az Országos Magyar Gazdasági Egyesület egyik ülésén – többet rángatják a kútgémet, mint a tehén tőgyét.

A minisztérium tej-ügyekben illetékes előadójaként két héten át kerületről kerületre, utcáról utcára, boltról boltra járta végig a főváros tejárúsító helyeit, mindenütt mintát vett, aztán elemzett és számolt, majd egy átgondolt javaslatot tett le az asztalra, melyben a tejszövetkezetek és tejcarnokok felállítását és a tejpropaganda megindítását indítványozta, egyúttal szabálytervezetet állított össze a tej ellenőrzésére a fejestől egészen az elárúsító pultokig. Nyomban magára is haragította mindazokat,

akiket ma tejmaffiának neveznénk, akik a régi századvég tejiacának ellenőrizetlenségéből húztak hasznot.

Kárpátaljával úgy került kapcsolatba, hogy 1897-ben Darányi Ignác földművelésügyi miniszter felkérte rá, hogy tanulmányozza az ottani helyzetet, derítse fel az okokat, és készítsen tervezetet az állandósult éhínség és nyomor, s az ezekből fakadó kivándorlás visszaszorítására. Egán ezúttal is a terep megismerésével kezdte: bejárta Kárpátalját, felmérte a helyzetet, s 1898. január 25-én benyújtotta jelentését a minisztériumba. Nem a zsidóságot okolta a nép nyomoráért, hanem a közel 250 ezer kataszteri holddal rendelkező, lelkiismeretlen Schönbornokat, a nagybirtok okozta föld- és legelőínséget, a rossz terméshozamú növényfajtákat, a hegyvidéki klímán nem megfelelő gazdálkodási módokat, az évszázadok alatt leromlott igás- és használatállományt, a vármegyei és városi hatóságok tehetetlen és tehetségtelen hivatalnokait, a szegényparaszti réteg enerváltságát valamint a zsidóság azon rétegét, mely mozgékonyságának, kapcsolatainak, hitel- és pénzügyekben való jártasságának köszönhetően szintén hozzájárult ahhoz, hogy a hegyvidéki nép egyre rosszabb életkörülmények közt éljen. (Egán jelentései ötszáz, nyolcszáz, esetenként ezer százalékos hitelekéről szólnak, bolt- és legelőuzsoráról, felesmarha- és pálinkauzсорáról, az állami közmunkák kiközvetítésének – korrupt hivatalnokok megvesztegetése általi – kiszájtításáról, aminek eredményeképpen a munkákat csak azok a nyomorultak kapták meg, akik a tényleges munka elvégzését úgy is elvállalták, ha órabérük felét le kellett adniuk a közvetítőknak.)

Egán kidolgozta az úgynevezett *hegyvidéki akció*-tervet, és mint a „hegyvidéki kirendeltség” miniszteri biztosa hitelszövetkezeteket szervezett, melyek méltányos feltételekkel nyújtottak kölcsönt a gazdáknak. A hitelszövetkezetek mellett fogyasztási szövetkezeteket, áruraktárakat hozott létre, melyekben jó minőségű szerszámokhoz, élelmiszerekhez és vetőmagokhoz juthattak azok, akik addig a helyi boltokban a rossz minőségű áruért is az első osztályú ár többszörösét fizették. Állami pénzen bérelt legelőket a Schönborn-Buchheim hitbizomány legelőiből, majd azt reális áron juttatta tovább a szegény kisparaszti bérlőknek. Az alföldi mezőgazdasági művelődési módok helyett a hegyvidéken kifizetődőbb ágazatok felkarolásával, a havasi tejjgazdaságok kifejlesztésével próbálkozott, alpesi tenyészállatokat, jó minőségű vetőmagot és vetőburgonyát osztatott a rászorulóknak. Ha már innia kell a népnek, mondta, hát igyon, de legalább ne méregdrágán vett olcsó mérget igyon, hanem tiszta italt rendes áron. Szövetkezeteiben ipari alkoholfélékkel nem szennyezett, tiszta gyümölcspálinkát méretett.

Egán jelentései szerint az akcióhoz csatlakozókat, a szövetkezetekhez hitelért és áruért folyamodókat megfélemlítették, állataik elhullottak, portáik és csűrjeik éjjel lángra gyúltak. Sok helyütt a megvesztegetett vagy halálos fenyegetésekkel sarokba szorított községi képviselők is a szövetkezetek működése ellen szavaztak. Jelentéseiben a hamis eskük elharapózása miatt Kárpátalján az eskü törvény előtti bizonyító erejét eltörölni javasolta. Ajánlotta az uzsoratörvényt úgy módosítani, hogy az végre ne az uzsorást, hanem a kölcsönre fanyalodott szerencsétlent védje.

Mindezek alapján azt gondolhatnánk, Egán kárpátaljai működése minden szempontból és megkérdőjelezhetetlenül hasznos és humanitárius volt. És mégsem gondolja mindenki így. A hegyvidéki kirendeltség miniszteri biztosa azt állítja – és emiatt sokan antiszemitának tartják őt –, hogy az ország keleti megyéiben élő zsidóság leggazdagabb és legbefolyásosabb vezetői „a legvakmerőbb és valódi fanatikus dühvel harcot hirdettek” az állami akció ellen. A „kereskedőknek általános népfelkeléséhez hasonlítható”, „ellenünk minden eszközt felhasználó mozgalom keletkezett”, és „nemcsak a beregi hegyvidéken, de a szomszéd megyékben is, sőt az ország fővárosában is”. Vagyis minden követ megmozgattak, hogy pozícióikat megtarthassák.

Egán magyar volt. Az volt már az apja is. A honfoglalás ezredévi ünnepeinek lázában égő ország magyar honpolgáraként – a korszellemnek megfelelően – népe és hazája megerősödése, fejlődése fontos volt számára. Azt szerette volna, ha a kárpátaljai ruszinok nem nyomorban élnek, hanem egészséges, emberi viszonyok közt, és természetesen azt remélte, hogy a Magyarország, a magyarság által biztosított jólét megtartja a ruszinságot a magyar hazának. Az őt ért támadásokkal és vádakkal kapcsolatban azt állította, hogy úgy vállalta a feladatot, hogy sem náció, sem felekezet nem érdekelt, kizárólag a feladatra összpontosított: segíteni akart. Kikérte magának, hogy a zsidóságot támadrná, hiszen a rászoruló zsidóknak, ha azok jelentkeztek, éppen úgy segítséget nyújtott. (Az egyik jelentésben neveket is sorol: az állami kisbérletekből, az ingyen vetőburgonyából vagy a szénából Beer Mózes, Pinkász Herman, Zegelstein Chajem, Fehlreiter Czalko, Helymann Hersch, Bamhorn Hersch, Hermán Jidlu, Schwartz Gedáju, Veisz User és más szegény zsidók is kaptak.)

Nyilván úgy vélekedett, mint az ország többsége. Féltette magyar hazáját a keletről beözönlőktől, akikről azt gondolta, hogy mereven elzárkóznak a magyarságtól, és azt tapasztalta, hogy igen nagy számban élnek uzsorából, korrupcióval szerzett előnyökből, lopásból, betörésből, orgazdaságból. Ha a tevékenységét, működése hasznát nézzük, az a kérdés, hogy antiszemita volt-e vagy sem, tulajdonképpen érdektelen. Én ennek ellenére szívesen gondolom azt, hogy őszintén beszél, amikor azt állítja: „nem vagyok filoszemita és nem vagyok antiszemita sem, legalább nem a szó utcai értelmében, sem nyíltan, sem titokban”, mert „soha nem néztem a fajt, ha az egyén jellemében rokonszenves vonásokat találtam”.

Egánt 1901. szeptember 20-án Munkács és Ungvár között, egy erdős helyen, a Lázi dombon lövés érte. Az ungvári közkórházba szállították, de többé nem tért magához.

Bármi legyen is váratlan halála magyarázata, a körülményeket tekintve nem csodálkozunk, hogy a gyilkosság lehetősége is felvetődött.

A hegyvidéki akciót Egán és a magyar kormány a Felvidék szlovákok, valamint Erdély románok és székelyek lakta szegény falvaiban is szerette volna elindítani. Olyan területeken is, ahol nem zsidó emberek tulajdonában voltak a bérletek, boltok és kölcsönök. A kormány a hegyvidéki akciót Egán halála után sem állította le, így 1910-re több mint 150 hegyvidéki ruszin falu gazdáit mintegy 45 ezer holdnyi havasi legelőt használhattak alacsony bérleti díjért. Közel 6 ezer holdnyi terület került örök

tulajdonul a gazdák és helységek kezébe. Addigra működött körülbelül 80 áruraktár és közel 150 hitelszövetkezet (36 ezer taggal).

Eszembe jut Elek Judit szép, de elhibázott filmje, a *Tutajosok*. A rendező etnográfusi hűséggel forgatta, a valósághoz még sincs köze. Főszereplői – zsidók, ruszinok, jó vagy rossz magyarok – steril, emberszag nélküli emberek. Mintha valami operett *Átokvölgye* elevenedne meg, aminek semmi köze Isaac Bashevis Singer jiddis glóbuszához, de Olbracht kecskeólszagú, nyomorúságos, néhol már-már taszító, mégis megindítóan emberi világához, vagyis a hajdani magyar Kárpátalja zsidó, ruszin és magyar valóságához sem. Elek Judit érezhetően feltétel nélkül szereti a maga alkotta ideálképet, amit minden áron meg akar szerettetni összes nézőjével is. Olbracht viszont a valóságot szereti, így neki az is sikerül, ami a filmesnek nem: hol prüszkölve, hol mosolyogva, máskor elgondolkodva, de megszeretjük az *Átokvölgye* koszos és rafinált, esendő figuráit.

Nem kérdés, hogy a szimpátia és antipátia kérdését, a tisztánlátást lehetetlenné teszi, hogy azok a kárpátaljai zsidó emberek, akiket egyikünk szépnek, másikunk rút-nak lát – bármilyenek voltak is –, szinte utolsó szálig eltűntek 1941 nyarán Kamenyec-Podolszkij mellett vagy később Auschwitzban. Így aztán érdektelen, hogy hány uzsorás lótolvaj és hány elveszett Nobel-díjas, hány gyűjtogató és hány Singer volt közöttük. Ám az is igaz, hogy későbbi korok bűneit nem kérhetjük számon azokon, akik saját koruk nehéz kérdéseivel birkóztak.

A ZSIDÓK ÉS A BŰNÖZÉS

Eötvös József 1840-ben a zsidók emancipációja ellen felhozott érvek közül a „fukarságukra”, „csalárdságukra”, „általános romlottságukra” illetően azt válaszolja, hogy nem kereshetünk annál a népnél moralitást, amelyet kétezer éve üldöznek.

Sokan hirdetik, írja, hogy „a zsidók alávalók, hogy zsarolásaik földnépünket elszegényítik, hogy csábítás és uzsora által egyes zsidó kereskedők egész faluk elszegényítésén alapítják vagyonukat, hogy ha haszon forog kérdésben, erkölcstelenség nincs, melytől visszajjednének”.

Nem cáfolja a vádat, hanem úgy fordítja vissza azokat, hogy velük is az egyenjogúsítás ügyét támogatja. Azt mondja, hogy képmutatók vagyunk, hiszen törvényeink tiltják, „hogy a zsidók házakat, sőt jószágokat bírjanak”, mégis mindenki tudja, hogy a zsidók házakkal és különböző jószágokkal rendelkeznek. Képmutatók vagyunk, hiszen „törvényeink a becsületes zsidó gyarapodásának ezer gátat állítanak”, míg „az ügyes, az erkölcstelen kijátssza törvényeinket, s népünk szenved s zsaroltatik”. Képmutatók és ostobák vagyunk azért is, mert törvényeink „a zsidótól közdolgokban minden befolyást tagadnak”, vagyis a zsidóságot számos területről kizárjuk, miközben a pénz hatalmát átengedjük neki, amivel egész országok sorsát adjuk a kezébe, hiszen a pénz hatalma minden más törvénynél erősebb.

Összegezve tehát azt állítja, hogy a kirekesztés és a rossz törvénykezés az oka a zsidóság bűnözésének, mert „törvényeink a szegény keresztényt nem védhetik a gazdag zsidó befolyása ellen, nem gátolhatják az erkölcstelen zsidót zsarolásaiban”.

Ismert 1922-es tanulmányának egyik fejezetében – *A zsidók a bűnügyi statisztikában* – Kovács Lajos is kimondja, hogy „teljes tárgyilagossággal meg kell állapítanunk, hogy a zsidók általánosságban kisebb százalékkal szerepelnek a bűncselekmények miatt elítéltek között”. Ennek okai közt a zsidók „nagyobb intelligenciáját” is említi, ami visszatartja őket a durva bűncselekményektől, viszont hozzáteszi, hogy „a nem egyenes úton való vagyonszerzés finomabb fajtái” esetén mindenütt előtérben találjuk őket. (Az 1917-es *Mi az igazság?* című, az Egyenlőség kiadóhivatala által megjelentetett polemizáló füzetecskében Komáromi Sándor hasonló eredményre jut: „Zsidó hitű bűnösök mindig és mindenütt kiváltképpen a vagyon ellen elkövetett bűncselekmények elkövetői közt akadnak.”)

Sem Berzsenyi, sem Eötvös József, sem Kovács Lajos nem csak a keleti bevándorlókról beszél, ahogy Szabad György is általában a zsidóknak tulajdonított üzemek – az uzsora, a börzejáték, a váltóhamisítási ügyek, a korrupció és az iszákosság terjesztése, a plutokrácia – kapcsán fogalmazza meg, hogy az antiszemitáknak „sohasem sikerült bizonyítaniuk, hogy a gazdasági bajokért kizárólag vagy akár csak elsősorban a zsidókat terhelné a felelősség”.

A NAGY PER

„Ez a bűnper az egész zsidóság sorsára nézve évszázadokra döntő befolyással fog bírni.”

Istóczy Győző fogalmazott így a per kezdetén.

Tiszaeszlárról rengeteg könyv és tanulmány született az elmúlt százharminc évben. Soknak az a lényege, hogy a zsidók ártatlanok voltak, a nyomozás és a per pedig koncepciós, melyben a megyei nemesség (egy része) és az antiszemita politikusok nyomást gyakoroltak a nyomozó hatóságokra és a bíróságra, hogy igazolják a hamis vádat. A cél bebizonyítani a tiszzaeszlári zsidók bűnösségét. A legjobb, ha a vád bizonyosodik be, de az is elég, ha valami aberrációra, leánykereskedelemre, gyermekprostitúcióra derül fény, hiszen az ébredő modern antiszemitizmus korában az ő bűnösségük a zsidóság egészének bűnösségét is bizonyította volna.

Sok írás az ellenkezőjét fejtegeti. Azt, hogy az eszlári zsidók bűnösök voltak, mégis felmentették őket. Azért, mert a magyar (és nem magyar) zsidóság ugyanazt gondolta, amit Istóczy Győző, hogy „ez a bűnper az egész zsidóság sorsára nézve évszázadokra döntő befolyással fog bírni”, tehát óriási veszélyt rejt az ügy, ezért aztán mozgósította pénzhatalmát, megszarolta a magyar politikai vezetést, orvostudósokat és szakértőket vásárolt meg, s így megvédte az elkövetőket. Nem azért, mert őket akarta védeni, hanem azért, mert az ő védelmükkel a zsidóság egészét védte.

A vádiratot 1883. április 14-én nyújtották be. Ami fontos, és kevesen tudják, hogy a vérvádat már a nyomozati eljárás végére elvetették: a vád „vallási rajongásból” elkövetett emberölés volt. A második bűnvádi perszakasz (az ügyészi szak, a törvényszéki előnyomozás) kezdetén, 1882. május 12-én Egressi Nagy László nyíregyházi alügyész a helyszíni vizsgálatot azzal indokolta, hogy „azon jogszerű gyanúok állapítatik meg, hogy a kérdéses helyen és időben Solymosi Eszter akár esetleges erőszakos nemi közösülés, akár ellopás és idegen kézre játszás, akár megölés céljából, idegen befolyás és erőszak által vezetett el vagy tűnt el”. Szó sem esett a vérvádról. A vádirat benyújtásakor a közzvádlók – élükön Kozma Sándor királyi főügyésszel – egyetértettek abban Eötvös Károllyal, a védők vezetőjével, hogy a vádemelést nem sikerült bizonyítékokkal alátámasztani: „a vádnak voltaképpen nincs tárgyi ténye s a vádlottakat valósággal semmi komoly jelenség nem terheli”.

A magyar királyi főügyészség 1883. április 16-án zárta le a vádiratot. A vádindítvány nyomán a királyi törvényszék aznap vád alá helyezte a fogságban lévő tizenöt izraelita vallású terhelteket. A bíróság vádhatározata gyilkosságról, gyilkosságban való bűnrészességről, bűnpalástolásról szólt, ez pedig kötelezővé tette a további eljárást és végtárgyalás tartását. A felbolydult társadalom nyilvános tárgyalást követelt. A sértettek védői is.

Seyffert Ede közzvádló tulajdonképpen a vádlottak mellett tartott védőbeszédet. Nem a vádlottakat vádolta, hanem a vizsgálatot és a vizsgálóbíró, hogy egy középkori babona bizonyítékait kutatta, és a nyíregyházi királyi törvényszéket, amiért vádhatározatában rituális gyilkosság gyanújáról beszélt. (Ezért Ónody Géza, állítólag, kihívta párbajra.)

Bary József (a vizsgálóbíró) így tiltakozik a könyvében: „Vérvádról a perben, sem a bírósági iratokban, sem a végtárgyaláson szó sem volt (...) Vérvádat csak Istóczy, majd Ónody és még később Verhovay emeltek a perből kifolyóan a zsidóság ellen (...) A nyomozás és a vizsgálat kizárólag arra terjedt ki, hogy mi történt Solymosi Eszterrel, s mikor alapos gyanú merült fel arra nézve, hogy az idegen metszők néhány eszlári zsidó segítségével ölték meg, kötelességszerűen vizsgáltuk, miért ölték meg, s a vizsgálat a gyanúok alapján arra is kiterjedt, nem vallási fanatizmus volt-e a gyilkosság motívuma?”

Az egykori vizsgálóbíró érvelése észszerű.

Hogy hiszek-e neki?

Ma már mindegy. Lehetséges, hogy ő maga kizárólag a szakmai követelmények szerint járt el, és nem voltak előfeltevései, vagyis nem antiszemita volt, hanem modern tisztviselő, akinek akkor is el kellett volna járnia, ha a kamaszlány eltűnése kapcsán nem eszlári zsidó férfiakat gyanúsítanak vérváddal, hanem katolikus papokat pedofíliaival, vagy eszlári magyar asszonyokat boszorkánysággal. De hihetnek Eötvösnek is, aki szerint Bary a kinevezése pillanatától csakis a vérvádat alátámasztó nyomokat kereste. (Vajon bizonyít bármit is, hogy Bary belepislantott az 1791-es szilágypéri vérvádper irataiba?)

Két dolog viszont tény. A magyarság vezetői nem engedték politikai antiszemitizmussá szerveződni azt az ellenszenvet, melyet a magyar középosztály (öröklött értékrendjéből következően is) érzett, s amit létfeltételeinek folyamatos tökéletes (vagyis nem kis részt zsidó) lerombolása fokozott. Hogy emberségből, meggyőződésből, politikai és gazdasági érdekből (vagy mindezek együttes eredményeképpen) történt-e ez, az tulajdonképpen megint csak mindegy. A másik tény pedig az, hogy a per eredményével senki sem volt igazán elégedett. Felmentő ítélet született, de a vádlottak ártatlanságát nem mondták ki, és soha nem került kézre más gyanúsított, tettes vagy tettesek.

NAIVITÁS VAGY HAZAFISÁG?

Nem biztos, hogy könnyű ma átérezni a per tétjét.

Van, akinek sikerül, más azt mondja: „Túlzás. Nem más ez, mint a szokásos zsidó vircsaft. Kavarnak, mert az a lételemük, abból mindig ők jönnek ki haszonnal.”

A történészek többsége szerint a zsidóság nagyobb része – ortodoxok és neológok, hazaiak és külföldiek egyaránt – tisztán látta, vagy legalábbis érzékelte a veszélyt, és évszázados, évezredek beidegződéseinek megfelelően cselekedett, vagyis összezárt, szolidaritást vállalt.

Érdekes viszont, olvasom itt-ott, hogy azért a zsidók közt is akadtak olyanok, akik nem ismerték fel a per konstruált voltát, és így – naivan állva a kérdéshez – nem ismerték fel az igazi veszedelmet sem. Valahol azt olvasom, hogy Wahrmann Mór, Deák Ferenc híve és (politikai) istápolója, a rabbi-gyerekből lett gyáriparos, egy se-regnyi pénzügyi és iparvállalat alapítója és részvényese, a „legnagyobb magyar zsidó” ilyen naiv lett volna...

Én nem hiszem. Ravaszul tőzsdézett, egyebek közt amerikai cégek részvényein vagyonosodott. Az országgyűlés pénzügyi bizottságának elnökeként is a magyar pénzügyek és gazdaságpolitika egyik meghatározó alakja volt. Nem hiszem, hogy naiv lett volna. Igaz, arról álmodott, hogy Budapest hamarosan világváros lesz. De meg is tett ezért mindent: az 1870-es évek elején ott bábáskodott a nagyváros születésénél. Pénzügyi és iparvállalatok részvényese volt, elnöke a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarának, hatalmas földbirtokokra tett szert, például ő vásárolta ki a herceg Esterházy zárgondnokságból a kisvárdai uradalmat. Krózus volt és nagy mecénás: támogatta a Magyar Tudományos Akadémiát, az Operaházat, a Zeneakadémiát, a Magyar Történelmi Társulatot, a Nemzetközi Vöröskeresztet.

Nem volt naiv.

Annyira nem, hogy még Istóczy Győzővel is egyet tudott érteni. Például abban, hogy a galíciai bevándorlást meg kell állítani. Parlamenti beszédében a miniszterelnökön is túltett, olyan hevesen agitált az orosz zsidók bevándorlásának megfékezésé mellett. De ettől még párbajozott Istóczyval – ráadásul Eszlár miatt. Nem hagyta ugyanis szó nélkül az országgyűlésben, amikor az antiszemita elkezdték pedzeni a

vérvádát. A magyar nép – mondta – nem hagyja magát félrevezetni, „hiába iparkodnak egyesek arra a talajt mindenféle ganéjtrágyával előkészíteni”. Istóczy úgy hallotta – vagy úgy akarta hallani –, hogy a magyar országgyűlés első izraelita vallású képviselője, ez a „Móriczka” leganézta őt. Ebből kerekedett a becsületbeli ügy.

(Wahrmann egy másik párbaja legalább olyan ismert, mint az Istóczyval vívott duellum. Nem kisebb nagysággal, mint – a párbajt amúgy ostoba úri huncutságnak valló – Herman Ottóval akasztotta össze a bajuszát. Az erősen legenda ízű történet szerint a köpcös és koros, vakságig rövidlátó Wahrmann a segédeit kérdezgette, hogy „Hol áll a goj?”, míg a süketségig nagyothalló Herman azt firtatta az övétől, hogy „Lótt-e már a zsidó?”)

És ha már benne vagyunk, említsünk meg még egy párbajt. Az eszlári vádlottak egyik védője, dr. Heumann Ignác is párbajra kényszerült. A vármegye bajnokával, a konok és hirtelen természetű egykori csendbiztossal, Vay Györggyel csapott össze, akit Eötvös Károly tömören így jellemez: „A csendbiztos rettenetes ember volt. A nyers Vay György.” És akit Krúdy sötét szemű, bozontos szemöldökű, fekete lovú és fekete ruházatú embernek mond, aki hosszúszerű, térdig bőrizott nadrágot visel, cúgos cipőjén pengő, taréjos sarkantyúval, kalapja mellett árvalányhaj-bokréta, övében pisztolyok, a derekán hosszú, kosaras kard, amilyen fegyvereket napjainkban csak a régi szindarabokban látunk. És ez a marcona dzsentrí nem hányja kardélre a zsidó ügyvédet, hanem az ügyvéd sebesíti meg őt.)

Wahrmann nem volt naiv. A korábban már említett Mezei Ernőnek azt fejtegette, hogy gyerekes optimizmus volna lekicsinyelni a vérvád jelentőségét.

Vagy lehet, hogy mégis naiv volt?

Ha igen, akkor úgy volt naiv, mint megtestesülése a kiegyezés kori izraelita vallású magyar hazafi eszményképének. Aki így gondolkodott: „Az nem igaz hazafi, ki felekezetéhez nem ragaszkodik, az nem jó polgár, ki felekezetét elhanyagolja. Lángoló honszeretetünk karöltve kell járjon a felekezetünk iránti törhetetlen hűséggel, odaadással.”

Ugyanabban hitt, amiben Ignótus Pál, a Nyugat szerkesztője és még sokan mások, hogy a magyarországi zsidókérdés nem azért létezik, mert magyar és zsidó érdek áll egymással szemben, hanem azért, mert a modernitás (amit igen nagy arányban képvisel a zsidóság) és az elmaradottság (konzervatív hagyomány) vív csatát. Amint a polgárosodás megfelelő szintet ér el, a kérdés magától megoldódik, a „zsidóság mint zsidóság se nem oszt, se nem szoroz többé, s a zsidó egyenkint: ember, akit aszerint vesznek számba, amilyen ember”.

Dr. Blau Lajos, az Országos Rabbiképző Intézet hajdani igazgatója 1917-ben így fogalmazza meg ugyanezt: „A zsidóság semmiféle szempontból nem corpus separatum (külön test), hanem a nép egy része. Lehet harcot indítani a zsidó vallás vagy a zsidó polgárok ellen, de ez nem »zsidókérdés«, hanem a lelkiismereti szabadság és az általános jogegyenlőség kérdése. Középkor vagy újkor? ez a kérdés.”

Litván György ezt a szemléletet az egész baloldal sajátjának tartja: „A magyar szociáldemokrata és kommunista mozgalmak jelentős részben zsidó származású ve-

zetői – kevés kivételtől eltekintve – egyszerűen nem foglalkoztak a zsidókérdéssel, sem személyes, sem társadalmi vonatkozásban. A problémát – marxista elvek szerint – egyszerűen a kapitalista fejlődés átmeneti produktumának tekintették, megoldását pedig, más problémákéhoz hasonlóan, a megvalósuló szocializmustól várták.”

ESZLÁR ELŐTT, ESZLÁR UTÁN

Eszlár előtt a magyarság és a magyar zsidóság közt a két nép legjobbjainak sok évtizedes együttműködése eredményeként bizalom alakult ki.

Eszlár előtt a magyar kultúra befogadására kész zsidóság egyetértett az esetleges keleti beözönlés elleni védekezéssel, és nem törekedett az általa sem kedvelt „kazárság” tömegeinek betelepítésére.

Eszlár előtt (1868-ban) a Nagymihályiban összehívott magyar zsidó kongresszuson a hazai zsidó hitfelekezet kettévált: modern kongresszusi (neológ) és ortodox ágra. Utóbbiak már-már hitehagyottnak tekintették a gazdag, polgárosult, liberális zsidóságot, amely maga is idegenkedett az elmaradott, másfajta erkölcsiséggel élő szegény rokontól. Így aztán Eszlár előtt a szolidaritás sem igazán működött: az európai kultúra befogadására, és ezzel a beolvadásra is kész magyar zsidóság csak kirívó, a zsidóság egészének létét fenyegető esetben sietett a „szegény rokon” segítségére. Amilyen például Tiszaeszlár volt. A vérvád, nyugodtan kimondhatjuk, összekovácsolta a rendszeren egymással nehezen érintkező két zsidó irányzatot. (Ami, természetesen, csak leegyszerűsítéssel élve mondható kettőnek, hiszen a két törzs maga is sokféle ágazik.)

Az eszlári vád – vagyis az új antiszemitákban felismert veszély – nemcsak a két irányzatot közelítette egymáshoz, hanem a külföldi zsidóságot is mozgósította, mert a zsidók közül sokan ugyanazt gondolták, amit Istóczy: hogy a nyíregyházi per fordulópont lehet a magyarság (sőt általában a nem zsidóság) és a zsidóság kapcsolatában.

Eszlár után, vagyis a felmentő ítélet után országszerte antiszemita zavargások törtek ki, üzleteket fosztogattak, családok menekültek otthonaikból. A kormány itt-ott katonai erővel fojtotta el ezeket a mozgalmakat, s a népre az istenített Kossuth intelme is hatott: „Én az antiszemitisztikus agitációt mint a 19. század embere szégyellem, mint magyar restellem, mint hazafi kárhoztatom.”

Eszlár után néhány hónappal, 1883 októberében Istóczy és hívei megalapították az Országos Antiszemita Pártot, mely az 1884-es választásokon tizenhét mandátumhoz jutott.

Eszlár után, 1883 őszén sokan szólaltak fel az országgyűlés képviselőházban, köztük számos magyarrá lett zsidó képviselő. A sátoraljaújhelyi Mezei Ernő például így beszélt: „Istóczy képviselő úr számítása beütött abban, hogy a falvak lakossága bekormozott arccal, baltákkal, füttykösökkel fölfegyverkezve bemegy a városokba s a boltokat betöri... Ha azt mondja Istóczy úr, hogy hiába mentették föl a zsidókat, mégis mindenki meg van győződve a rituális bűnről, hát csak annyit felelhetek, hogy

volt idő, mikor a törvényszékek nem is mentették fel a zsidókat ily vádak alól, mégis átszenvedték ezt az időt, és egy felvilágosult kor átlátta a vád alaptalanságát... És ha valami hiányzott az új zsidó nemzedék neveléséhez, hát azt megadja éppen az antiszemita mozgalom: megtanulják, hogy ez a föld nem idyllek hazája, hogy ez a jog nem könnyű ajándék.”

Eszlár után a szövetség helyreállt. Nyolc évvel az 1884-es választások után az Országos Antiszemita Párt előbb darabjaira hullott, aztán csöndesen kimúlt: az 1892-es választásokon antiszemita jelölt már nem indult.

Eszlár után tizenkét évvel, 1895-ben a magyar országgyűlés befejezte az egyenjogúsítás művét, a zsidó felekezetnek megadott minden jogot, ami addig csak a keresztény egyházakat illette meg. Az esemény a zsidók teljes jogegyenlőségének és a magyar társadalomba történő beilleszkedésének befejező aktusa volt. 1896-ban, Eszlár után tizenhárom évvel, a honfoglalás ezredévi ünnepségeinek idején a Dohány utcai zsinagógában magyar nemessé lett zsidó nagyvállalkozók díszmagyarban hallgatták a neológ történész-rabbi, Kohn Sámuel hazafias prédikációját.

VÉGÜL IS GYŐZELEM VAGY BUKÁS?

Mondhatjuk, hogy Istóczyék számítása nem jött be, mert ahogy Vajda Béla losonci főrabbi 1916-ban írja: „A vérvád, a magyar józanság és szabadelvűség ellen intézett orvtámadás, csúfos kudarcot vallott.”

Mondhatjuk azt is, hogy Istóczyék számítása bejött, mert az idő nekik dolgozott. Minden rendben lett volna, ha negyven év múlva nem jön Trianon, majd Hitler, aztán újabb világháború, végül 1944 tavasza, nyara, ősze, tele.

De jött Trianon, jött Hitler és jött 1944.

Tiszaeszlárról sokan hallottak, de kevesen tudnak róla sokat. Akik tudnak valamit, azok többségét nem a história iránti érdeklődésük, inkább a politikai elköteleződésük motiválja. Ezért van az, hogy Tiszaeszlárt én győzelemnek mondom, hiszen a modern hazát és reményteli jövőt építő magyarság visszaverte „a középkori babonáság fegyverével támadó politikai antiszemitizmus rohamát”. Mások viszont Eszlárban semmi felemelőt nem látnak, az esettel és a perrel kapcsolatban csakis a „magyar elmaradottságot”, a „magyar antiszemitizmust”, a barbarizmust hangsúlyozzák. És létezik a harmadik nézet is, ami szerint Eszlár és per bukás volt, hiszen: „a földgolyót behálózó zsidó tőke és kapcsolatrendszer mozgásba lendült, majd a magyar politikai vezetést megszarolva, a nemzetet középkori babonáságban elmarasztalva megmentette a zsidó elkövetőket, akik természetesen nem vallási fanatikusok, hanem bűnözők voltak”.

Ezt a nézetet markánsan fogalmazza meg Verhovay Gyula: „A zsidóságnak világraszóló hatalmát soha oly kirívóan, oly dacosan föllépní nem láttuk, mint az eszlári per alatt. Aranyat vert föl lábuk érintésére a fővény, megnyílt kezük érintésére minden zár. Színt kölcsönöztek a tudománynak, lenyaktílozták az igazságot. Miniszterek és

tisztviselők tüntettek, hogy a részrehajlás diadalmasan hordozza meg a középületek hivatalszobáin s az egyetem orvosi termein a halálfejes zászlót. Pénzt és babért szórtak azok útjára, akik támogatták; gyűlölettel és üldözéssel sújtották azokat, akik útjában állottak. Előléptetés, jutalom, dicsőség jutott azoknak, akik a bűnt elpalástolni segítettek: megbéklyózás, elnyomás, pellengér, halál osztályrészesei lettek azok, akik azt hangoztatták: legyen igazság, vagy vesszen a világ.”

A vérvád összekovácsolta a különben széthúzó zsidókat, és látványosan mozgósította a külföldi zsidóságot. Ennek láttán viszont sokan értetlenkedve, sértett indulattal tették fel a kérdést: „Hogy szabadott az országnak rossz híret kelteni?”, „Hogy szabadott a magyarságot középkori babonasággal vádolni?”, „Hogy szabadott minket egy pedofil gyilkosért vagy néhány leánykereskedő szörnyetegért a művelt nagyvilágban befektíteni? Minden emberi közösségben vannak beteg és bűnös emberek. Miért a zsidók lennének különbek?”, „Hogy szabadott ezt tenni azután, hogy a magyar bíróság visszautasította a vádat, és felmentette a vádlottakat?”, „Most akkor zsidó magyarok és magyar magyarok mégsem vagyunk egyformán magyarok?”

A mai kérdező ugyanezeknél a kérdéseknél elakad, mert olyan történelmi ismeretek birtokában van, amiknek a Trianon előtt élt emberek nem voltak.

Világháborúra, vörös- és fehérterrorra gondolok, meg Trianon borzalmára, az elfogadhatatlan ország-csonkításra és a vele járó rettenetre. A menekültvagonok tízezeire, kitelepítésekre, numerus claususra és zsidótörvényekre. Auschwitzra. A Donnál elesett százezerre. A Maniu-gárdisták gyilkosságaira. A Bácskában lemészárolt magyarokra. Gulágra, csehszlovák-magyar lakosságcsere, német kitelepítésekre. A világháborút követő bosszúra. Recskre és ávéhára. A szocializmus évtizedeire. Olyan időszakokra, amikor nem az egyén maga, hanem mindig valaki vagy valami más döntötte el, hogy ő kicsoda, hogy ki zsidó, ki keresztény, ki kulák és ki proletár, ki német vagy szlovák, ki magyar és ki nem az.

A mai kérdezőnek mindez ott van a fejében.

Viszont a régiek nem tudták, hogy mi jön.

Sem zsidók, sem magyarok.

Mikszáth nem volt naiv vagy széplélek, ismerte az embert, Eszlárral kapcsolatos, higgadt mondatából én mégis a megváltott, szebb jövő biztonságát vélem kihallani: „A zsidók annyi üldöztetésnek voltak már kitéve, hogy nem csoda, ha a szél zörgésében is veszélyt látnak s védelemre készülnek.” Riedl Frigyes, kárpátaljai születésű, nagy irodalomtörténészünk Eszlár után harminc évvel ezt jegyzi a naplójába: a zsidókérdés „nagyon kényes. Nem őszinték. Senki nem akar hozzányúlni. Zsidók szerepe, száma, intelligenciája miatt. A zsidók hajlandók minden kritikában, megjegyzésben rosszakaratot, üldözést, felekezeti elfogultságot, pogromra való uszítást látni. Legyünk igazságosak. Nem csoda, sokat szenvedtek.”

ÖNKÉNTES GETTÓ? AMERIKA? IZRAEL?

Régi igazság, hogy minden embernek – a politikusnak, tudósnak, művésznek talán különösen is – a saját kora kérdéseire, gondjaira kell választ, megoldást találnia. Azt hiszem, a reformkori, majd a 48/49-es és a kiegyezés körüli nemzedékek jól csinálták, hiszen Eszlár után még sokáig, mintegy három emberöltőn át, egészen 1944 nyaráig működött a szövetség.

A kérdést tehát, hogy vajon a szövetség megoldást jelentett-e magyaroknak és zsidóknak, megválaszolhatjuk: igen. Azt jelentett. Nyilvánvalóan nem mindenkinek.

Monostori Imre egyik tanulmányából (*A zsidókérdés változatai a magyar folyóiratokban a huszas évektől a zsidótörvényekig*) egészében emelem ki a következő bekezdést, melyben a szerző Jászi Oszkár *Magyar Kálvária – magyar föltámadás...* című, 1920-ban megjelent művéből idéz. A nemzetiségi kérdéssel is sokat foglalkozó, szabadkőműves Jászi, aki már az 1905-ös oroszországi forradalmat is szinte ujjongva ünnepelte, és akit időnként zsidó öngyűlölettel szoktak vádolni (sőt azzal, hogy ő volt a numerus clausus értelmi szerzője), Riedl Frigyeshez – és másokhoz – hasonlóan nagyon nehéznek ítéli a „zsidókérdést”.

»„Zsidókérdés tényleg létezik Magyarországon és azt tényleg orvosolni kell. A zsidókérdés lényege abban áll, hogy a magyar nép óriási kulturális elmaradottsága, teljes gazdasági és politikai szervezetlensége folytán egyetlen téren sem érvényesül oly mértékben, mint az a benne szunnyadó hatalmas szellemi és erkölcsi erőknek megfelelné.” Jászi megjegyzi, hogy a magyar zsidóság talán soha nem volt még kitéve annyi atrocitásnak és olyan antiszemita nyomásnak, mint éppen a „keresztény nemzetéhez címzett betyáruralom” idején. Ugyanakkor azt is írja, hogy „a mértéktelen antiszemitizmusban maga a zsidóság, sőt az egész magyar liberalizmus is bűnös. Az utolsó huszonöt év alatt a zsidókérdés tabuvá lett Magyarországon. [...] A zsidóságot nem volt szabad sem bírálni, sem figyelmeztetni. Aki például megállapította a magyar zsidóság számbeli túltengését a szellemi élet vezető pozícióiban, mely éppen nem felelt meg sem országos átlagszámának, sem szellemi-erkölcsi fajsúlyának [...], aki utalni bátorkodott arra, hogy idegen uzsorásoknak beözönlő csapatai mily veszedelmesek az egyszerű falusi kultúrákra nézve; aki kritizálni merészelte a budapesti metropolis zsidó intellektuel szellemi életének számos ízléstelenségét és ripők amoralizmusát stb. stb.; az ilyen ember rögtön közveszélyes, durva, műveletlen antiszemitaként lett beállítva, akit az egész sajtó lehurrogott, sőt lehetetlenné tett.»

A következő mondatokat már magam idézem Jászitól; 1917-ben írja, hogy a „zsidóságnak anormális arányszámát némely értelmi foglalkozásban” csökkenteni kellene, így téve lehetővé, hogy „az ősi paraszti reservoir”, a nemzetnek „ez a kiapadhatatlan kincsesbányája minél több s kiválóbb parasztivadékot vigyen be a szellemi erők küzdőterére”.

Jászi úgy gondolkodik, hogy olvasójának az jut eszébe, ő az, aki személyében, sorában is képes felmutatni a kérdés bonyolultságát, átláthatatlannak tűnő rétegzettségét. Ő, akit antiszemita magyar ellenfele, valamint cionista és ortodox zsidó

ellenlábasa is egyformán gyűlöl. Hiszen ő maga a szövetség. Az asszimilálódott magyar zsidó. (Aki attól még gyűlölő Vázsonyi Vilmost, az asszimilált magyar zsidó politikust, mert az, ha áttételesen is, de politikai szerepvállalásával támogatja az „ellenforradalmár” Horthyt. Wahrmann Mórt, az asszimilált zsidó mágnás típusát pedig azért nem szereti, mert azt kapitalista kizsákmányolónak tartja.)

Egészen biztos, hogy sok magyarországi zsidónak a szövetség nem jelentett megoldást. És az is biztos, hogy léteztek más megoldások is. Maradni zárványként, önkéntes gettóban. Menni tovább Európába, Amerikába, Ausztráliába. A tervezett madagaszkári vagy kongói új Izráelbe. Alijázni, vagyis visszatérni a Szentföldre.

És részben biztosan igaza van az írás elején már citált Szilágyi Dénesnek, vagyis Sabbatai doktor úrnak, amikor azt írja, hogy a magyarországi zsidóság beolvadására „akkor sem került volna sor, ha hajlandók lettek volna beolvadni”, ugyanis Magyarországon nagyobb volt a zsidók száma, semhogy beolvadásuk lehetséges lett volna. És közben igaza van Michael K. Silbernek is, amikor úgy látja, hogy az „első világháború táján a magyar és különösen a budapesti zsidóságot a kontinens egyik legjobban asszimilálódott zsidóságának tartották”.

És biztosan igaza van Alexander Bernátnak is, aki 1917-ben – amikor Ady a Korrobori-cikket írta, és amikor Jásziék a Huszadik század zsidó-körkérdéseit szétküldték – így vall: „ez a föld predesztinálnak látszik a két néplélek hatalmas és nagyot szülő egyesülésére”. Tíz évvel később Babits így mondja ugyanezt: Rosenberg és Sátorczy, a „két ősi, keleti fajta ivadéka, a zsidó és a magyar, lelkesedve s csillogó szemekkel fogott kezét, a jövő és a kultúra nevében”. Nyolc évvel később, az 1930-as évek derekán Illyés is a szövetségről beszél: „A zsidóságot a magyarság nem mint nemzetet vagy fajt fogadta magába, hanem mint egyéneket. Ez volt a hallgatóságos alku és ez a kulcsa a megoldásnak is. Ezt a kulcsot csak a zsidók forgathatják, még pedig mindnyájan külön-külön. Már el is kezdték azzal, hogy magyarul beszélnek, azzal, hogy tradíciójuk inkább magyar, mint zsidó.”

VÉGE A TÁNCNAK?

Az elmúlt száz év történelmének ismeretében kikerülhetetlenek a kérdések: „Naiv álom volt a két kultúra termékeny ölekezésében hinni?”, „Hiba volt a zsidóságot befogadni?”, „Hiba volt a zsidóságnak az asszimilációra törekedni, a magyar nemzeti identitást választani? Hiszen nem jött be. Az út zsidótörvényekhez, Kamenyec-Podolszkijhoz és Auschwitzhoz vezetett.” „Igazuk lett a magyar antiszemitáknak, és igazuk lett a zsidó vallási ortodoxia, a haszid zsidó messianizmus meg a politikai antiszemitizmusra válaszul kifejlődő politikai cionizmus híveinek, akik mind azt mondták: a szövetség nem működhet?”

Vajon tényleg hiba volt? Vajon tényleg reménytelen volt?

A magyarok közül mindazok, akik a trianoni tragédiát és annak következményeit a magyar zsidóság „mesterkedéseinek” és hazafiatlanságának tulajdonítják, szintén

azt állítják: hiba volt. Bizonyára hiba volt a kétezer esztendő után újra megvalósult Judenstaat, a modern Izrael állam öntudatos polgára felől nézve is.

Minket azonban most nem a zsidóság válasza érdekel, mert úgy gondoljuk, hogy ezekre a kérdésekre a magyarságnak és a magyar zsidóságnak kell válaszolnia. Közben azt is be kell látnunk, hogy Izrael léte kihat a földkereken élő összes zsidóra, a ma élő magyar zsidóságra (és annak válaszaira) is. Túl vagyunk Trianonon, forradalmakon, két világháborún, haláltáborokon, rövid német és hosszú szovjet megszálláson, Rákosi korszakán és Kádárén, 1956-on. (Egyszer egy jó barát, némiképp leegyszerűsítve, így foglalta össze: – Figyeld meg, 1849 óta valahányszor jó útra akarunk térni, mindig alaposan elfenekeltek.) A zsidóknak államuk, atombombájuk, ütőképes hadseregük van, benne a világ leghatékonyabb légierejével; 1948 óta minden háborújukat győztesen vívták meg, diplomáciájuk a Föld talán legerősebb mai birodalmának kül- és belpolitikáját is befolyásolni képes, ott vannak a földkerekség legnagyobb tudományos, gazdasági és pénzügyi történeiseiben. Ha úgy tetszik, az utóbbi száz évben a zsidóság – túlélve a léte ellen intézett brutális támadást – megvalósítja „világuralmi terveit”. Ugyanezen idő alatt a magyarság folyamatosan teret veszített egyetlen földi otthonában, a Kárpát-medencében. Borsi-Kálmán Béla 2009-ben így fogalmazta meg ezt egy nemzetközi konferencián: „Magyarország 1920 óta folyamatosan előnytelen geopolitikai adottságai 1989 után jelentékenyen rosszabbodtak, stratégiai lehetőségkerete tovább csorbult, érdekérvényesítési képességei pedig valamennyi szomszédjával szemben csökkentek.”

Félek, hogy az Erdélyből elszármazott történész szerzőnek igaza van. Semmi más nem említek, gondoljunk csak a felvidéki, kárpátaljai, erdélyi, délvidéki magyarság megállíthatatlannak látszó fogyására. (Gondolhatunk a csonka országéra is, de az természetes folyamatok eredménye: európai jelenség.) Gondoljunk az állandó, szünet nélküli román, szlovák, ukrán nyomásra. Talán ez a legfontosabb. A nemzetalakítás lehetőségei. Ez az, amit a legnehezebb megérteni és megemészteni. Hogy állandóan alakulunk. Alakulnunk kell. Jó irányba vagy rossz irányba, önként vagy ostorozva, vakon vagy tisztán látón, de mint a földkerekség valaha létezett minden szerencsés vagy elátkozott közössége – változunk. Arany János éve van, hadd idézzem őt (a Toldi estéje, első 1848-as változatából): „Elmúlik a régi; hajt az idő s eljár – / Ha felülünk felvesz, ha maradunk nem vár, / Változik a világ: gyengül ami erős, / és erős lesz ami gyenge volt azelőtt.” És nagyon hasznos, ha nem a vágyaink és az érzelmeink, a sértettségünk és a dühünk szerint, hanem a vágyaink és az értelmünk szerint irányítjuk a változást. Így hát a kérdést, hogy ki vagy mi a magyar, miből lett és mivé lesz, és mi a teendője, hogy azzá legyen, amivé lenni szeretne, ezeket a kérdéseket sűrűn fel kéne tennünk.

A magyarság nemzetépítő tevékenysége Trianonban megbicsaklott, és megbicsaklott akkor a magyar-zsidó szövetség is, 1944-ben pedig mintha vége szakadt volna a Korrobori-táncnak.

Ki hibáztatható ezért?

A magyarság?

A zsidóság?

Mindkettő?

Egyik sem?

A történelem? (Mondjuk együtt Mircea Eliadéval, hogy „átgázolt rajtunk a történelem terrorja”?)

Tény, hogy a magyarság képtelen volt megvédeni magát, és képtelen volt megvédeni a részévé lett magyar zsidóságot.

Háromszáz évvel ezelőtt a Kárpát-medencében gyakorlatilag nem élt zsidó ember. Aztán kétszáz éven át zsidók tömegei érkeztek az országba. Volt, aki tovább ment, más maradt és nem olvadt be, de a zsidóság igen nagy hányada beolvadt: magyarrá lett. Tiszaeszlár előtt és még sokáig utána is a magyarság tudott kínálni valamit a zsidóságnak, amire annak szüksége volt (életteret, szabadságot és egyenlőséget), és a zsidóság tudott kínálni valamit a magyarságnak, amire annak volt szüksége (modernitást, kapcsolatokat és tőkét). Aztán jött, ami jött: a történelem terrorja.

De a nemzetépítés azóta is folyik.

Izraelben, Amerikában és a Kárpát-medencében is.

És ahogy változnak az érdekek, változnak a barátok. Magyarország 1948 májusában, szinte megalakulása pillanatában ismerte el Dávid Ben-Gúrión új-ősi államát. Aztán az 1967 nyarán vívott hatnapos háború után agresszornak nyilvánítottuk Izraelt – pontosabban az MSZMP Központi Bizottsága tette ezt –, és megszakítottuk (mi és a Varsói szerződés további öt állama) a zsidó állammal a diplomáciai kapcsolatot. Huszonkét évvel később, 1989 tavaszán pedig először lépett magyar földre izraeli miniszterelnök. Jichak Sámír akkortájt született az Orosz Birodalom keleti peremén, amikor Jászi éppen haditudósító volt arrafelé. A leendő kormányfő harcos cionista volt, húszévesen alijázott, és a Szentföldön működő híres-hírhedt terrorista egység, a Stern-csoport tagja lett. 2017 nyarának derekán ismét izraeli miniszterelnök járt nálunk. (Benjámín Netanjáhu már a független Izrael államban, Tel-Avivban született. Harcolt az 1973-as jom kippuri háborúban, bátyja pedig az a kommandó-parancsnok volt, aki egyedülként esett el az entebbei repülőtéren az 1976-os ugandai – különben sikeres – túszzabadítási akcióban.)

Ennek a valaminek az írása közben levelet váltottam Ács Margittal. „A mai meghasonlottságban – írja –, a valahai asszimiláció disszimilációba fordulásában nagyobb szerepe van már annak a ténynek, hogy a magyar társadalom struktúrájának gyökeres átalakulása után nincs igazán szüksége egymásra a két közösségnek, mint 1944 kitörölhetetlen emlékének. Nem mondom, hogy annak már nincs szerepe, csak annyit mondok, hogy a reális érdekellentétnek nagyobb szerepe van. A mai magyar zsidóság hangadói a neoliberális politika feltétlen híveiként abban érdekeltek, hogy Magyarország a multinacionális tőke és piac fennhatósága alá kerüljön, a holokauszt állandó emlegetése csak a megfélemlítés eszköze ebben az érdekharcban.”

STRATÉGIÁK

A világ változik, és változnak a zsidók is. Eszembe jut, hogy beszél Vargas Llosa szép szentföldi könyvének egyik szereplője, a huszonhét éves, amúgy kedves, szívélyes Ezékiel Lifschitz: „Nyugodjanak bele az arabok, hogy zsidó föld ez, hogy sose lesz az övék, itt maradhatnak, hogy dolgozzanak nekünk. Aki nem nyugszik bele, az távozzék innen. Aki meg ellenszegül, és harcolni akar, tudja meg, hogy meg fogjuk ölni.”

Egyenes beszéd. A haza minden előtt.

Egy másik út Miko Peled útja, aki azt mondja és írja, hogy nem talál mentséget azoknak a fiatal izraeli férfiaknak a tetteire, akik 2008. december 27-én délelőtt 11 óra 25 perctől három héten át nap nap után több száz bombát dobtak a gázai polgári lakosságra. Szabadon idézem: „Ezek az Izraeli fiúk a földkerekség legütőképesebb légierijének pilótái. Hanukát ünnepelnek a családjuk körében, aztán felszállnak és civilek ezreit gyilkolják biztonságos és kényelmes magasságból. Utána hazaröpülnek, leszállnak, és tovább ünneplik a hanukát. Játsszanak a szőnyegen a gyerekeikkel. Megpörgetik nekik a trenderlit vagy a hanukka dreidlt, a bűgöcsigát. Aztán bebújnak a meleg ágyukba. Másnap reggel pedig megint fölrepülnek, és a kényelmes és biztonságos magasságból gyerekeket és civileket ölnek.” Gáza a világ egyik legsűrűbben lakott területe, mondja Peled. Körül van zárva. „Nincs hová elbújni. Nincs hová menekülni. És a gépek jönnek, jönnek, jönnek. Újra és újra. A palesztin anyák pedig végignézik, ahogy az olthatatlan foszfor leégeti a gyerekeik húsát a csontjukról.”

Mielőtt bármilyen irányból tüzet zúdítanánk rá, gondoljuk végig, hogy hová született, milyen családi hagyományt örökölt Miko Peled. Az édesapja Mattityahu Peled tábornok volt, az 1967-es hatnapos háború hőse, Izrael világraszóló diadalának talán legfontosabb kovácsa. (Gyakorlatilag felszólította a miniszterelnököt, Levi Eshkolt, hogy adja ki a parancsot a megelőző csapásra. Amúgy Mattityahu Peled az elsőtől, tehát a kezdet kezdetétől végigharcolt minden arab–izraeli háborút.) És már akkor, a győzelem pillanatában is a tárgyalásos megoldás híve volt. Az együttműködésé. A megértésé. A belátásé. Miko Peled nem Izrael ellensége, mégis a palesztinok szószólója. Azt a bizonyos három hetet, amiről fentebb beszéltem, a zsidóság hosszú történelmének legsötétebb és legszégientelenebb mozzanatának tekinti.

Korrobori ez is?

Zsidók és palesztinok tánca?

Scheiber Sándor azt nyilatkozta egyszer, nem is olyan régen: „Én nem bízom pusztán a párbeszédben – semmilyen téren. Vajon meggyőzzük-e egymást saját érveink igazságáról? Bebizonyítjuk-e a másikat, hogy amit állít, képtelenség? Szerintem nem párbeszédre van szükség, hanem tettekre. Hadd említsek példaként egy szent embert, XXIII. János pápát, aki kivételes egyéniség volt. Szerénységével, emberségével, a tett erejébe vetett bizodalomával Jézus hű tanítványának bizonyult. Ha valaki, ő igazán tudta, hogy a dialógus kevés, a változtatni és változni akaráshoz cselekedetek kellenek.” A nácibarátnak, zsidóbarátnak, liberálisnak, kommunistának, képmutátnak is kikiáltott „jó pápa”, akit a legtöbbször talán *Pacem in Terris* (Béke a világban)

enciklikájáról ismerhet, valóban jó példa, hiszen még a Jad Vasem Intézet rigorózus ítései is kis híján megítélték neki a Világ Igaza kitüntető címet.

A Korrobori táncnak vége. Nem azért, ami Tiszaeszláron és Nyíregyházán történt. Nem is Trianon miatt, zsidó törvények vagy 1944 miatt. A szocializmus négy évtizedét is hagyjuk most. Azért van vége, mert megszűnt az a közös érdek, ami a szövetséget éllette és mozgatta. Megváltozott a magyarországi társadalom és gazdaság szerkezete. Változott a világ, benne megváltozott a zsidóság helyzete, ahogy megváltozott a magyarságé is. Megváltoztak a zsidók és megváltoztak a magyarok – a zsidó magyarok is. De ettől még igaz, hogy a magyarságban ott a zsidó elem (a vér? a génállomány?). Ezzel – tetszik vagy sem – szembe kell néznünk. Ady szavaival: itt egymást fojtogatva új népet produkáltunk.

Nem tudom, hogy Illyés Gyulának igaza van-e abban, amit 1935-ben így fogalmazott meg a már idézett Nyugat-cikkben: „Nem hiszek, mert semmi adatom rá, a zsidóság szellemi fölényében. A vagyonszerzés nem ilyen tulajdonság bizonyítéka. Egész másé. Nem hiszem, hogy a zsidóság vezető szerepe a magyar gazdasági életben, vagy az újabb kori magyar kultúra szervezésében a magyarság tehetetlenségének tükré. Nem hiszem, hogy ha nincs zsidóság, nincs magyar ipar, újságírás vagy forradalom. Könnyen meglehet, hogy sokkal különb van, ha tán valamivel később is.”

Nem állítom, hogy Illyés állítása igaz, de azt igen, hogy igaz lehet. Az a nép, amelyik a „népek országútján”, a népvándorlás végtelen sztyeppein „sztrádáján” a Kárpát-medencébe érkezve hont és államot alapított, miért ne tudott volna gyárat és bankot alapítani? A magyar honfoglalók úgy 70-80 éven át az ibériai Cordovától Itáliáig, Svájtól Konstantinápolyig fegyverrel sarcolták fél Európát. Fejedelmek és keresztény hitre tért királyaik 6-700 éven át Bizánci Birodalommal és Német-római Császársággal szemben is meg tudták védeni a hazát. Magyar zarándokok tömegei járták Európa zarándokútvonalait Rómától Santiago de Composteláig, Aachenig és Czeszochowáig. Diákok özönltek Itália, németföld és Németalföld egyetemére. Birodalmi aspirációjú uralkodóink voltak szép számmal. Bányászatunk bizonyos korokban a legfejlettebb volt a világon. Gondolkodásban, világszemléletben mindig és szinte azonnal Nyugat-Európa legfejlettebbeinek nyomában jártunk. Kereszténységet, protestantizmust, reneszánszt és felvilágosodást magunktól fogadtunk be. Várakat, végvárláncot építettünk, szentek sorát, szerzetesrendet és vallásfelekezetet adtunk a világnak. Tulajdonképpen ostoba felsorolás ez, hiszen végtelen, vagyis befejezhetetlen, ráadásul méltatlan is. Való igaz, hogy az oszmán török világbirodalommal nem bírtunk – ahogy sokáig senki a világon nem bírt vele –, és a 200-250 év szüntelen tusakodásban alaposan kivérettünk, hogy aztán azon nyomban a nyakunkba zuhanjon a német-osztrák gyarmatosítás (holott, ha magam is túlozni szeretnék, akár azt is mondhatnám, hogy a Habsburgokat mi, magyarok találtuk ki). És közben végestelen-végig a zsidókkal szemben az egyik legtürelmesebb európai állam voltunk, majd szövetséget kínálva befogadtuk őket a kivérett hazába. Nem hihetem, hogy éppen csak a manufaktúrák és gyárok, a gépesítés, a pénz- és hitelügyek ne mentek volna saját erőből, ráadásul éppen 1867 után, amikor végre kivívtuk a (közös) szabadságot.

Nincs értelme ezen tépelődni, hiszen akinek ezt bizonygatni kell, az úgysem akarja érteni. Különben is megtörtént ami, és úgy történt, ahogy. Tovább kell lépni. Országot, hazát, népet minél magasabbra emelni. A magyarországi zsidókérdés – ha volt ilyen, és persze volt – régen kettőnk ügye volt: zsidóké és magyaroké. A magyarországi zsidókérdés – ha van ilyen – ma a Magyarországon élő magyar zsidók fejében és szívében létezik. Egységes, mindenkire érvényes, minden magyarországi zsidót kielégítő válasz nem létezett 1944 előtt sem. Levelében Ács Margit így ír ugyanerről: „A zsidóság maga sem tudott ezzel a kérdéssel megbirkózni. A magyarországi zsidókérdés elsősorban a zsidókban kérdés. Bennük van mély bizonytalanság saját identitásuk felől. Mi csak elfogadhatjuk a döntésüket, nem kényszeríthetjük ki. Az ország többsége ma várja ezt a döntést, készen arra, hogy elfogadja, ha az a nemzethez való csatlakozás, vagy tudomásul vegye, ha a döntés negatív. Szerintem régóta a magyarországi zsidó közösségeknél a labda, nekik kéne válaszokat találni a kérdéseikre, a mi további válaszaink csak azok függvényében születhetnek meg.”

MAGÁNÜGYEK?

Itt megtorpanok, mert mintha ezzel eljutottam volna valahová, mintha nem lenne tovább, vagy ha igen, akkor ugyanannyit kéne még írnom, mint már eddig is. Azt meg nem akarom. Nem vagyok szakember, nem tudom és nem is akarom elemezni az 1945 után történeteket, az 1948 majd az 1956, végül az 1989 utáni évek eseményeit, történéseit. Befejezésül inkább arról, ami engem magam is érdekel, hogy vajon miért foglalkoztat a magyar-zsidó közös múlt, és miért írtam ezt a... minnek is nevezzem? esszét, tanulmányt, feljegyzéssort? Miért kezdtem el Tiszaeszlárról írni, és miként keveredtem Solymosi Esztertől Benjámin Netanjáhuig és Mario Vargás Llosáig?

Óvodás koromtól huszoneves koromig történész-régész akartam lenni. Az egyetemen is történelmi szakokat végeztem, és attól, hogy végül mégsem lettem hivatásos „múltbúvár”, attól még megmaradt a történelem iránti érdeklődésem. Talán ez is elég lenne. A zsidó múltban is a magyar múlt érdekel. (Persze, ez is bonyolultabb, hiszen ez is fordul: a magyarban és a zsidóban is az emberi érdekes. És bármennyire igaz ez, leírva szinte már lila.)

Tiszaeszlár pedig bánt. A közelmúltban egyre több helyen hallom emlegetni. De zsidók és nem zsidók, könyvtárosok és országgyűlési képviselők, kocsmárosok és gimnáziumi tanárok is, ha hivatkoznak rá, gyakran rosszul. Nem jól értik. Tulajdonképpen csak ennyi volt. Aztán kiderült, valójában Tiszaeszlár csak ürügy.

Fontos lehet az is, hogy apám közel ötven évvel ezelőtt írt egy nemzetközi szinten is érdeklődést keltő tanulmányt: a könyv-változat is gyorsan elkészült, amit kétszáz-ezer példányban adtak el. Sokan felszabadítónak, bátornak mondták az írást, mások ugyanazért nemzetárulónak tartották őt. Ne feledjük, a Kádár-kor közepén vagyunk, amikor a nemzeti érzés bűnös nacionalizmus, amikor Erdélyről, határon túli magyarságról, Trianonról, 1956-ról írni és értekezni nem lehet, ahogy nem lehet a zsidó

identitás kérdéseiről vagy a közelmúlt eseményeivel kapcsolatos felelősségről sem. „Hitler utolsó csatlósa voltunk – ezt tanítják a középiskolákban. – Trianonban azt kaptuk, amit a nemzetiségek ezer éves elnyomása miatt megérdemeltünk.” Apám 1975-ben megjelent munkájára itthon és külföldön, Németországban, Amerikában, Izraelben is sokan reflektáltak, és rengetegen írtak neki magánlevelet. Ez a kibontakozó levelezés tulajdonképpen izgalmasabb, mint maga a tanulmány. Valósággal felszakadt az emberekből, a magyar-zsidó emberekből a múlt, a kibeszéletlen fájdalom, a panasz, a vád és – ez legalább olyan fontos – a rácsodálkozó köszönet. Ember Mária – akinek Hajtúkanyar című regénye miatt írta apám a tanulmányát – maga is elámult: „A tanulmányt elolvasva jöttem rá arra, mennyire lehetett volna másképpen is. Hogy magát vagonírozzák és én nézem. És a másik, ami élményszerűen hatott: az, hogy máig nem tudtam – csak most, ebből a tanulmányból –, hogy miután minket elvittek, mi történt itt, az országban. Hiszen érthető talán, hogy mi sem kérdeztünk akkor.” Mezei András: „Kimondhatatlan örömet szerzett az írás, valósággal felszabadított. Ezt vártam évek óta, ezt a hangot. Mert az utolsó ilyen hang Bibó Istváné volt 1948-ban, a Válaszban. Köszönöm.”

A Wiener Tagebuch tudósítója nem csak az írásról, hanem a hatásáról is beszél: „Könyve megjelenése után igen sok hozzászólást kapott a szerző. Nem egy ezek közül balga, sőt ostoba, de nincs közöttük egyetlen igazán gyalázkodó sem. De még a valóban okos levelek írói között is akad, aki a szerzőt egyoldalúsággal vádolja, méghozzá kettős értelemben: egyrészt filozemitizmussal, másrészt antiszemitizmussal gyanúsítva. Több mint harminc év távlatából a bűnösség és felelősség, a zsidók és keresztények viszonya Magyarországon szemmel láthatóan nyíltan megvitatható. A mi szemszögünkben – különösen, ha összevetjük ezt a szocialista tábor más országaiban fennálló helyzettel – ez a legörvendetesebb ennek a könyvnek a megjelenésében.” Randolph L. Braham: „Száz György Ember Mária Hajtúkanyar című dokumentumregényére válaszoló, Egy előítélet nyomában című esszéje törte meg a magyar szellemi élet hallgatását a holokausztról.”

Azt kérdezhetik magukban, miért foglalkozom ennyit apám tanulmányával. Hadd idézzek mégis néhány további véleményt abból a sokból, később megvilágosodik, miért érzem fontosnak.

Ilia Mihály, akkoriban a Tiszatáj című folyóirat főszerkesztője: „Kedves Gyurkám, amit írtál korszakos és kulcsírás, mely nyithat jó zsilipeket és harminc év után minden álság nélküli beszéd lehetne ebben a tárgyban. Jól is van megírva.” Scheiber Sándor, a Rabbiképző hajdani igazgatója: „Ez egy nagyon jól meggondolt és nagyon jól megírt könyv. Hogy Magyarországon egyesek ellenzik, annak az az oka, hogy először tárja fel a magyarság hibáit ebben az ügyben. Száz György könyve igen bátor. A zsidóság körében Magyarországon és külföldön egyaránt elismerésre talált. Nemcsak hangvétele és a szempontjai miatt, hanem azért is, mert az utóbbi időben ő volt az első, aki áttekintette kritikailag a magyar zsidóság történetét. A szaktudósokon kívül minderről senki sem tudott.” Pilinszky János: „Most tettem le Száz György könyvét. Milyen szomorú is a történelem! Szomorúbb a bábeli toronynál, mivel az, mint szim-

bólum, legalább formát ad annak, ami széthullást, zűrzavart, békétlenséget jelent közöttünk. A könyv a magyarországi zsidóság történetéről számol be, a lehető legteljesebb objektivitással.” Kardos G. György: „A zsidóüldöző pogromokról, a középkor rémes babonáit felélesztő vérvádokról, a zsidók bevándorlásáról, az emancipációs törekvésekről, a parlamenti harcokról, a nemzetközi vonatkozásokról nagyon pontosan és valóságosan számol be Száraz György kitűnő könyve.” Bibó István apámnak írt válaszleveléből: „Az ilyen kérdések mai publicisztikájában nagyon hiányzik ez az emberi, morális és az érzelmeiktől sem féltő igazmondó hang, vagy teljesen elvész a túlpolitizált és túlökonomizált gondolatmenetek közepette. Nagy örömmel vállalom a levelében felkínált szellemi »nagyapaságot« is, bár semmi kizárólagosságot e tekintetben nem igényelhetek, mert ez a munka mind a történeti áttekintés, mind az élményszerű megközelítés tekintetében többet ad az enyémnél, mely a tények rettetességét bizonyos fokig éppen a megállapítások tárgyiasásával igyekezett kiemelni.” Csoóri Sándor: „Fontos, kellett, hogy megjelenjék. A történeti visszapillantás talán a leglényegesebb része. Jó, hogy közölünk írta meg valaki. Bizonyos, hogy jó hatása lesz.”

Még mindig a dicsérő hang.

Szabó Miklós (történész): „Száraz könyve morális és politikai súlyú tett és imponáló szellemi teljesítmény. Nem csupán az antiszemita előítélet ellen veszi fel a harcot, de leszámolni kíván a fasiszta nép-előítélettel is. Példaadóan törekszik elfogulatlanságra egy erre módfelett kevés lehetőséget kínáló kérdésben. Minden érzékenységgel szemben tapintatos és ugyanakkor semmilyen irányban nem kritikátlan.” Lázár István (szociográfus, író): „Mondanivalójának kiküzdött, ezerszer átgondolt volta, írásának szenvedélyes sodrása teszi, hogy könyve egységes egész. Történészek, társadalompszichológusok és mások 'helyett' egy író vállalkozott – az esszé, tehát a kísérlet műfajában, amely éppen azzal szigorú műfaj, hogy olyan sokat megenged! – a magyar történelem egy oly keserű és traumatikus emlékü tragédiájának elemzésére, gyógyító szándékú diagnosztizálására. S teszi ezt olyan szenvedélyesen és bölcsen, tárgyilagosan és indulatoktól el-elcsukló hangon, hogy írásának hatása még arra a recenzensére is katartikus, aki nem sokkal előbb maga is hasonló feladattal próbált megküzdeni.” Halász Péter (Szabad Európa Rádió): „A vállalkozás rendkívüli. Nem kevesebb, mint történelmi perspektívába helyezése a zsidóság sorsának, kálváriájának, és végül e kétőnek a magyar színtéren való fókuszba hozása. Száraz György a történész tárgyilagosságával, a szociológus tájékozottságával és az író mély emberismeretével alkotta meg művét, ezért oly sikerült, és ezért tűnik minden következtetése cáfolhatatlannak. Ha van irodalmi erővel áthatott történelmi és szociológiai mű, mely megérdemli azt, hogy bestseller legyen, akkor Száraz könyve minden kétséget kizáróan az.”

De azért volt másféle reakció is. Óvatos, kételkedő, féltő és vádló is.

Szócs István (erdélyi író): „Száraz György tanulmányának feltétlenül megvan az erkölcsi szépsége, hogy igyekszik tárgyilagos lenni. S éppen ezért aggódik – joggal –, hogy egyrészt anti-, másrészt filozofitának bélyegzik majd a gondolatai miatt. Bizonyára lesznek mind a két fajtából kritikussai.” Magyar Bálint (színháztörténész):

„Már Márai Sándor megmondta: ehhez a kérdéshez semmiféle aspektusból nem lehet büntetlenül hozzányúlni. Van zsidó szolidaritás, s ez nem a legjobbak szolidaritása. Egy idő múlva már csak azt fogják tudni rólad – de azt tudni fogják –, hogy te valamikor, valahol ’zsidóztál’. És azok támadnak majd a legélesebben, akik el sem olvasták a munkádat.” Örsi Ferenc (író): „A szándék tisztességes, a vállalkozás kockázatos. Tönkre teheted a jövődet. A zsidó túlérzékenységgel és elvakultsággal szemben nem segít az utolsó bekezdés elővágása sem. Olyan tárgy ez, ahol nem lehet győzni és nem lehet tisztának maradni.” Für Lajos (történész): „Gondolatilag, tartalmilag kifogástalan. De azért az íráson áttűnik, hogy nem egészen objektív, van benne bizonyos ide húzó számítás; és féltő, hogy ezt ők meg fogják szimatolni rajta.” Egy neve elhallgatásához ma is ragaszkodó televíziós szakember: „Nem szabad publikálni. Ismerem őket, látom nálunk, a tévében, hogy mennyire összetartanak. Tönkre fognak tenni. A pozitívumok nem elégitik ki őket, a negatívumokért soha nem bocsátanak meg. És ha nincs igazam? Akkor is igazam van: rátapadnak mindenkire, aki tehetséges, és tönkreteszik a támogatásukkal.” Örsi Ferencné (pedagógus): „Tisztességtelen írás, magyar ember ilyet nem írhat. Hazug is. Roppant ügyes játék az érzelmekkel. Persze, ha ez megjelenik, nem tudsz olyan rosszat írni, hogy sikered ne legyen vele.”

Azt is gondolhatnám, hogy ama tanulmány fogadtatását azért idézem ilyen hosszasan, ilyen részletesen, mert nem csak apám kapott hideget-meleget, hanem én is: gimnáziumban, egyetemi felvételin, szemináriumi csoportban, éjjeli házibulin, tanártól és diáktól, baráttól és idegentől, zsidótól és nem zsidótól. De ez nem igaz. Ha bántott is eleinte, arra már nem emlékszem. Nem izgatott. Belenőttem. Együtt éltem vele. Az volt a normális, hogy vannak, akik az apám miatt utálnak vagy szeretnek. Egyikhez sem volt közöm, egyiket sem vettem magamra. Nem ez a magyarázat. A megrázó, de ne legyek patetikus, inkább elgondolkodtatónak mondom, az a később támadt gyanú volt, hogy semmi értelme az egésznek. Apám erőfeszítéseinek. A munkájának. Meg a sok száz levélíró erőfeszítésének sem. A kibeszélésre, a meghallgatásra, a bocsánatkérésre, a megbocsátásra való törekvésnek. A megértés igyekezetének. A cikkeknek, a fordításoknak. A sok interjúnak. Annak az Izraelben tartott konferenciának, ahová Berend T. Iván, Ránki György, Karsai Elek és a történész Juhász Gyula társaságában, és kifejezetten izraeli meghívásra röpillt el apám. Hogy ez az egész semmit sem számít.

Az a tanulmány kétségtelenül nagy dolog volt. A maguk területén kiváló emberek tartották fontos és nagy tettnek, határkőnek és kiindulási alapnak. Én meg apám halála után – még a rendszerváltás előtt halt meg, 1987 decemberében –, azt nem tudom megfogni, hogy mikortól, azt kezdtem érezni, hogy semmi értelme sem volt. Vagy ha mégis, akkor az – és természetesen ez is óriási dolog – csak az ő belső ügye. Hogy megtalálta, amit a külvilág elvárásaitól függetlenül csinálnia kellett.

Nem sajnáltam és nem sajnálom őt. Hogy mit érzek vele, vagyis a személyével kapcsolatban, az nem tartozik senkire. Viszont egyértelműen sajnálom az elveszett eredményt. Vagyis azt, ami akkor eredménynek látszott, és talán az is volt.

(Természetesen számolok vele, hogy ha megéri a rendszerváltást, amikor szabadon szólhatott volna a tárgyban, mást és másként írt volna. Vagy talán nem mást, csak többet. Nem hiszem, hogy valaha visszavonta volna azt, amit leírt. Nem hiszem, hogy tartalmaz olyat a könyve, amit vissza kéne vonnia. Mégis biztos, hogy „szép új világunkban” is tovább gondolkodna, keresné a maga és a népe, a magyarság és Magyarország helyét. Felteszem, meg sem lepődne, ha látná, hogy létezik nyílt antiszemitizmus, vagy Teleki Pál sokak szemében – akár még néhány a korrall foglalkozó történetében is – éppen úgy antiszemita, mint Szálasi, Beregfy Károly vagy Goebbels, és hogy Móricz, Németh László, Illyés Gyula is kirekesztő.)

De vissza a lényegre. Eredmény és elveszett eredmény. Újra és újra tanulás. Elvesztegetett energia és elveszett idő. Eleget foglalkoztam ahhoz a történelemmel, hogy ne tudnám azt, sokszor volt ez így. Hogy a történelmi igazság, a valóság nehezen megfogható, hiszen ami történt, az sokféle irányból nézhető és értelmezhető, és ha időnként mégis sikerül kihüvelyezni valami közöset, valami sokunknak elfogadhatót, aminek tényleg köze lehet ahhoz, ami történt, attól az még nem lesz valósággá, nem lesz elfogadott – ezzel szemben könnyen felejthető. Arra a közhelyre is gondolhatnék, hogy soha semmi nincs kész, semmi nem áll meg, semmi sem befejezett, semmi sem állandó, csak a változás, és hogy minden újszülött ugyanott kezd, ahol a szülei és a nagyszülei. Bármilyen elkésérítő vagy felemelő, az utódainknak is mindent újra kell tanulni. Hogy könnyen vagy gyorsan, helyben topogva vagy botorkálva teszik, ellenünkben vagy a segítségünkkel, ez persze rajtunk is múlik. Még akkor is, ha az újabb és újabb, fiatalabb generációk ismét csak megváltozott világban, a maguk pozíciójából nézhetik azt, ami elvben ugyanaz, és mégsem. De én most nem is erre gondolok. Hanem a történelem iszonyatára. Igen, megint Mírcea Eliade jut eszembe, és „a történelem terrorja”.

Arra gondolok, hogy az emberi történelem folyamán gyakran nem számítanak a remek teljesítmények, különösen az úgynevezett „kislepek” teljesítményei. A történelem másként működik. „A történelem – írja Jorge Luis Borges – a fikció egy formája.” A történelem nem igazság, hanem erő.

Ezt az írást eredetileg egy rövid összefoglalással akartam zárni. Magyarország második világháborús szerepéről, hintapolitikáról, a magyarországi „zsidószigetről”, német megszállásról, 1944-ről.

Némi hezitálás után úgy döntöttem, nem fejezhetem be azzal, mert mentegetőzésnek tűnne, és nem szeretnék mentegetőzni. Aztán a kezembe került Timothy Snyder egyik könyve, és meginogtam. Az amerikai történész egyebek közt arról ír, hogy az olyan országokban, melyek a németek szövetségesei voltak vagy akár meg is szállták azokat, ám az államszervezetüket nem semmisítették meg, azokban a „végső megoldás”, a zsidók kiirtása nem feltétlenül ment könnyen. Az ilyen országokban rendeleteket hoztak, zsidótörvényeket alkottak, deportáltak, munkaszolgálatra vittek, a gyilkolás mégsem valósulhatott meg úgy, ahogy azt Hitler megálmodta. Az ilyen országokban – állítja az Elihu Yale-ről elnevezett egyetem professzora – a zsidók

nagyobb eséllyel éltek túl, mint azokban, ahol az államot és hivatalait a németek szétverték.

Emlékeznek még rá, mivel kezdtem?

Eva Haldimann 1977-ben a Neue Zürcher Zeitungban Tiszaeszlárról azt írja, hogy a magyar falu neve ma is szimbólum, „a magyarországi antiszemitizmus szinonimája”. Vele szemben Vajda Béla losonci főrabbi 1916-ban így lelkendezik: „A vérvád, a magyar józanság és szabadelvűség ellen intézett orvtámadás, csúfos kudarcot vallott.”

Azt gondolom, hogy ha a magyar zsidók többsége túléli 1944-et, akkor ma Tiszaeszlárt mégis a közös akarat, a teremtő együttműködés ragyogó példájaként emlegetjük. Mi. Magyarok és zsidó magyarok. De úgy alakult, hogy 1944 miatt Tiszaeszlár neve nem a nemzet legjobb teljesítményeire, nem Eötvös Józsefre és Eötvös Károlyra, nem a teljes egyenjogúsításra, nem a középkori vérvádat is felhasználni próbáló antiszemita támadás kudarcára, hanem magára az antiszemitizmusra emlékeztet. Vajon ha 1944 májusától 1944 végéig nem vész el a magyarországi zsidóság több mint fele vagy kétharmada, akkor ma Magyarországnak a második világháború idején kifejtett számos igyekezetét is másként látjuk? Hiszen 1941 és 1944 között, amikor Európa-szerte rohamtempóban zajlott a zsidóság kiirtása, Magyarországnak sikerült ellenállnia a magyar zsidóság megsemmisítésére irányuló német követeléseknek. Biztosan akkor is vitatkoznánk, hogy ügyetlenül vagy ügyesen, ostobán vagy ostobát játszva, kegyetlenül vagy közönyösen, a „történelem terrorjával” és saját rossz szellemeivel egyaránt viaskodva lavírozott a magyar politikai vezetés, mégis szinte biztos, hogy más lenne a megítélés. Tudjuk, hogy Hitler látni sem akarta Kállay Miklóst, és amikor 1942 júniusában a magyar miniszterelnök végre mégis tisztelgő látogatást tehetett nála, nyomban közölte vele a német követelést: a zsidó kérdést meg kell oldania. Erre újabb törvénycikkek, rendeletek, tiltások és egyéb látszatintézkedések történtek, de ami a lényeg: az emberek éltek, még a deportálások előkészítésére is elmaradt. Amikor 1942 októberében Dietrich von Jagow budapesti német követ ismét a deportálás előkészítését követelte, Szlovákiában már lezajlott a „végső megoldás”. Tudjuk, hogy az egész szlovák parlamentben egyedül a magyar Esterházy János védte a szlovákiai zsidóságot. Tudjuk, hogy Kállay ismét visszautasította a német követelést. Tudjuk, de nem ez számít, hanem a következő év. 1944 miatt nem a nemzet legkiemelkedőbb eredményeit, hanem a mélypontjait tartjuk számon. Holott a nemzet saját maga termelte ki magából az Eötvös Józsefeket és Eötvös Károlyokat, a nemzet a maga akaratából védte önmagát (és benne a magyar zsidóságot), viszont nem a maga akaratából jutott el 1944-ig. 1943 áprilisában Klessheimben Hitler már egyenesen Horthytól követelte a „közép-európai zsidóságot” felszámolását. De Horthy sem állt kötélnek. Hitler hiába fenyegetőzött, a „zsidó sziget” viszonylagos nyugalma még egy évig, 1944 márciusáig megmaradt.

Ami utána történt, az felfoghatatlan és megbocsáthatatlan: minket is elérte a történelem terrorja. Újra.

